

ADRIAAN VAN DER WILLIGEN 1766-1841
SCHRIJVER, LIEFHEBBER EN CRITICUS VAN HET TONEEL ROND 1800.

Lia van der Heijden

ADRIAAN VAN DER WILLIGEN 1766-1841
SCHRIJVER, LIEFHEBBER EN CRITICUS VAN HET TONEEL ROND 1800.

Lia van der Heijden

Doctoraalscriptie
Historische Letterkunde
Begeleider: André Hanou
Instituut voor Neerlandistiek
Universiteit van Amsterdam
25 augustus 1995

Illustratie:
Detail van een afbeelding van Adriaan van der Willigen en Roeland van Eynden, gemaakt door J.E. Marcus in april 1815. Collectie Gemeentearchief Tilburg.

INHOUD

VERANTWOORDING	5
AFKORTINGEN	6
INLEIDING	7
I. BIOGRAFIE	12
Biografische gegevens tot 1795	12
Van der Willigen als politicus	19
Genootschapsleven en onderwijs	27
II. VAN DER WILLIGENS BETROKKENHEID BIJ HET TONEEL ROND 1800	33
Liefhebberij-toneel	34
Professioneel toneel	35
III. VAN DER WILLIGENS TONEELSTUKKEN	37
Selico	38
Claudine	42
Recommandatiebrieven	45
Willem en Klaartje of de voorbeeldige pastoor	47
De oude verliefde dichter alleen	49
IV. REIZEN	52
Frankrijk	52
Italië	58
Engeland	60
Duitsland	61
V. TONEELOPVATTINGEN BINNEN DE GENOOTSCHAPPEN	63
De Wijngaardranken	63
Democriet	65
VI. EXPLICIETE VERWIJZINGEN NAAR TONEELKUNDIGE WERKEN IN VAN DER WILLIGENS DAGBOEK	71
Lof der Tooneeldichtkunde	71
Verhandeling over den invloed van den schouwburg op het zedenlyk karakter	72
VII. TWEE TONEELKRITISCHE TIJDSCHRIFTEN ROND 1800	75
De Tooneelmatige Roskam	75
De Tooneelkijker	76
VIII. VAN DER WILLIGENS TONEELOPVATTING: EEN PLAATSBEPALING	79
 LITERATUUR	 81
SAMENVATTING	86

VERANTWOORDING

In het Gemeentearchief van Tilburg bevinden zich twee dozen met materiaal uit de nalatenschap van Adriaan van der Willigen (1766-1841), afkomstig uit de collectie van Lambert G. de Wijs.¹ Dat deze documenten in Tilburg hun plek hebben gevonden, is, hoewel Van der Willigen het grootste gedeelte van zijn leven in Haarlem verbleef, niet verwonderlijk. Hij werd algemeen gewaardeerd als drossaard van Tilburg in de periode 1795-1801 en speelde voor Brabant als geheel een belangrijke rol in het streven naar een gelijke positie op economisch en politiek vlak ten opzichte van de noordelijke gewesten van de Bataafse Republiek. Verreweg het grootste gedeelte van het materiaal dat zich in het archief van Van der Willigen bevindt, heeft betrekking op zijn Tilburgse periode. Het betreft gedrukte documenten in de vorm van pamfletten van voornamelijk politieke aard en couranten, en manuscriptmateriaal in de vorm van brieven, aantekeningen en dagboeken. De dagboeken, in totaal drie delen, beslaan de periode 1766-1830. Het zijn geen dagboeken in de eigenlijke zin van het woord, maar Van der Willigens levensverhaal dat hij terugblikkend op schrift heeft gesteld. Een gedeelte van de dagboeken is in 1939 uitgegeven door De Wijs. Het betreft de periode 1795-1802, waarin Van der Willigen drossaard van Tilburg was.

Voor het biografisch gedeelte van dit onderzoek heb ik niet uitputtend autobiografisch materiaal bekeken. De chronologie van de dagboeken vormt de leidraad van dit gedeelte. Het eerste deel bevat de periode 1766-1792; het tweede deel heeft als titel *Dagboek 1791-1802*, maar begint feitelijk eind 1792 en loopt tot en met 1801; het derde deel heeft als titel *Dagboek 1805-1831*, maar loopt feitelijk tot en met 1830. In de periode van 1802 tot het begin van 1805 verbleef Van der Willigen in Frankrijk. Deze periode ontbreekt in zijn dagboeken, maar is wel uitvoerig gedocumenteerd in brieven aan zijn Haarlemse uitgever en vriend Adriaan Loosjes Pz. Loosjes publiceerde de brieven in drie zogenaamde 'stukken', in respectievelijk juli 1805, oktober 1805 en maart 1806², onder de titel *Reize door Frankrijk, in gemeenzame brieven aan den uitgever*. In het exemplaar dat ik onder ogen heb gehad zijn de drie stukken samengevoegd in één band, die gedateerd is op 1805. Waarom Van der Willigen na 1830 zijn levensverhaal niet verder opschreef, is mij niet duidelijk.

Bij citaten uit de manuscriptbronnen zijn de doorhalingen niet getranscribeerd. Op veel plaatsen worden afzonderlijke zinnen onderscheiden door een komma of ontbreekt interpunctie geheel. Om de leesbaarheid te bevorderen, zijn de zinnen afgesloten met een punt en geopend met een hoofdletter. Op diverse plaatsen in de dagboeken heeft Van der Willigen woorden vergeten. Die zijn aangevuld en tussen rechte haken gezet. Het derde deel van de dagboeken is niet genummerd. In de verwijzingen naar dit deel worden de pagina's aangegeven door een jaartal, gevolgd door een schuine streep en een cijfer; bijvoorbeeld: 1809/7. Dat betekent: de 7e pagina van het jaar 1809.

¹Archief Adriaan van der Willigen. Gemeentearchief Tilburg. Dossiernr.337; D38/7.
Saakes 1804-1808.

AFKORTINGEN

Arch.AvdW	Archief Adriaan van der Willigen
GAA	Gemeentearchief Amsterdam
GAH	Gemeentearchief Haarlem
GAT	Gemeentearchief Tilburg
KUB	Katholieke Universiteit Tilburg (TFK = Theologische
TM	faculteit)
UBA	Teylers Museum
	Universiteitsbibliotheek Amsterdam

INLEIDING

In de *Kunst- en letterbode* van 1841 schreef Adriaan van der Willigen Pz. een 'Nader bericht' over zijn oom Adriaan van der Willigen, die op 17 januari van dat jaar was overleden.³ Zijn leven en geschriften komen aan de orde. Het is deze oom die hier centraal staat. Een man over wie tot op heden nog weinig geschreven is.⁴ Toch heeft het er alle schijn van dat Adriaan van der Willigen niet een marginale figuur was in zijn tijd. Zoals veel van zijn tijdgenoten heeft Van der Willigen zich op velerlei gebied ontwikkeld. Naast een literaire produktie in de vorm van gedichten, vijf toneelstukken en een viertal reisverslagen, schreef hij samen met Roeland van Eynden een geschiedenis van de Nederlandse schilderkunst sinds de tweede helft van de achttiende eeuw, en als lid van diverse genootschappen een aantal verhandelingen. Voorts verscheen van zijn hand een schets van Parijs aan het begin van de negentiende eeuw en een politiek geschrift over Napoleon. Hij vertaalde van Joh. Chr. Friedrich von Schiller *Das Lied von der Glocke*.

Uit Van der Willigens geschriften komt een beeld naar voren van een man die een exponent van het verlichtingsdenken was. In de Nederlandse Verlichting bestonden rond 1800 grofweg twee stromingen: een richting die primair christelijk georiënteerd was, en één die primair gebaseerd was op de kritische wijsbegeerte van Immanuel Kant. Van der Willigen was wars van elke vorm van christelijk sektarisme en zijn voornaamste argument om lidmaat van de protestantse kerk te worden, was dat hij daarmee zijn vader een groot plezier deed. Toch was hij meer een exponent van de christelijke stroming, dan dat hij affiniteit had met Kant. Van der Willigen past als politiek figuur en als genootschapsman in de karakteristiek die Franklin L. Ford in 1968 gaf van de Europese en Amerikaanse Verlichting. André Hanou heeft Fords ontwerp van die karakteristiek als volgt samengevat: 'Vier elementen waren van belang. Kort weergegeven, waren dat: *seculair humanisme* (inclusief christelijk humanisme, indien slechts een "morality" aangehangen werd onafhankelijk van theologische preoccupaties); een vertrouwen in *analyse* als de beste intellectuele methode, nadat eenmaal de feiten geobserveerd en verzameld waren; de overtuiging dat de mens in zijn samenleving zich niet in een statische situatie bevond maar *dat er iets veranderde* (imperatief daarbij was dat men die verandering wenste te beïnvloeden); het gevoel dat men zich aan het *bevrijden* was, van bijgeloof, politieke onderdrukking of wat ook, in functie van een streven naar een diepere waarheid.'⁵

Overlijdensbericht aanwezig in GAT: Arch.AvdW, 2e doos.
Van der Willigen Pz. 1841, De Wijs 1939, Steijns 1966, Pieterse 1985 en 1985-1986, Hoogendoorn 1986, De Boer 1989.
Hanou 1988, p.55.

Van der Willigen had humanistische opvattingen die seculair gemotiveerd waren in die zin dat hij het lidmaatschap van een kerk niet noodzakelijk achtte om een in zedenkundig opzicht verantwoord leven te leiden. Begrippen als deugd en zeden hadden overigens in de achttiende en het begin van de negentiende eeuw nog niet de benepen betekenis, in de zin van zedenprekerij, die ze in de loop van de negentiende eeuw zouden krijgen. In de beginfase van de ontwikkeling van het democratisch natie-begrip, waren deugd en zedenkunde direct verbonden aan de verantwoordelijkheid die elke burger persoonlijk droeg voor de samenleving. Het waren feitelijk de principes die de samenleving op moreel en politiek niveau organiseerden. Je kunt zeggen dat Van der Willigen een moraliteit aanhing onafhankelijk van theologische preoccupaties, voor zover het de christelijke religie betreft. Was, zoals hij in 1789 in zijn dagboek schreef⁶, in zijn jonge jaren de zedenkunde van Confucius of Marcus Aurelius hem nog even heilig als die van Salomon, op latere leeftijd is - anders dan in de kantiaans geïnspireerde zedenkundige opvattingen van iemand als Jan Kinker⁷ - een verantwoorde zedenleer noodzakelijk gekoppeld aan het christendom: 'Maar door welk middel geraakt een sterveling tot zulk eene verhevene Deugt waarover de Engelen Gods haar verblijden. Is het niet de christelijke Godsdienst alleen die dit vermacht.'⁸ Dit betekende echter niet dat het christendom op politiek niveau meer rechten kon doen gelden dan andere religies. Aanhangers van de islam en van de joodse godsdienst waren wat Van der Willigen betreft in maatschappelijke positie gelijkwaardig aan aanhangers van het christendom. Hij bekritiseerde regelmatig de veelvuldige en openlijke uitingen van antisemitisme.

Hoe Van der Willigens opvatting van de Verlichting precies in elkaar stak, wordt mooi duidelijk uit zijn *Volksfeest gevierd te Tilburg* (1798). Daarbij moet worden aangetekend dat deze tekst ook een evident propagandistisch karakter heeft en de politieke opvattingen van Van der Willigen na 1800 zullen veranderen. Er is echter geen aanleiding te veronderstellen dat daarmee voor hem ook de inhoud van de kernbegrippen vrijheid, verlichting, deugd en gerechtigheid veranderde.

De goedkeuring van de staatsregeling van 1798 was in Tilburg aanleiding tot een groot volksfeest. Van der Willigen, sinds 1795 drossaard van Tilburg, maakte een ontwerp voor een optocht. In de optocht werd de zedenkundige en politieke grondslag van de Bataafsche Gemenebest met alle heilzame gevolgen die daaraan verbonden waren, zinnebeeldig voorgesteld. In een toespraak lichtte hij de zinnebeelden toe.

Centraal staat de Vrijheid. Vrijheid is het hoogste goed dat de mens uit handen van zijn schepper ontving. Door wijsheid en orde ondersteund is ze de ziel van het leven en de grondvesting van de maatschappij. Zonder vrijheid is de mens een ellendig wezen, een verachtelijk werktuig. Bestendiging van de vrijheid is het best gewaarborgd in een ondeelbaar gemenebest, gebaseerd op eendracht en gelijkheid. In 1798 zag Van der Willigen dat gemenebest nog gerealiseerd in de op Franse leest geschoeide Bataafsche Republiek, hoewel hij al vanaf het begin van de jaren negentig twijfels koesterde over de goede bedoelingen van de Fransen. Vanaf 1795 werd hem snel duidelijk, dat zij geenszins de vrijheid van de Bataafsche Republiek voor ogen hadden, maar er feitelijk een vazalstaat van Frankrijk van wilden maken. Gedesillusioneerd door het Franse machtsmisbruik dat een hoogtepunt bereikte in de

GAT: Arch.AvdW, *Dagboek 1766-1792*, p.101.

Hanou 1988, p.57, 61.

De Grondslag der Deugt te leggen, is aan de verbetering van ons Hart met onvermoeiden vlijt te arbijden. Eenige aanmerkingen hier over. Opgenomen in: *Staatkundige stukjes betrekkel[ijk] Tilburg 1795 [...]*.

verschrikkingen onder Napoleon, koos hij na 1815 met volle overtuiging voor de constitutionele monarchie.

In 1798 was er echter voor andere politieke denkbeelden dan die van de bataafs-republikeinen, in de maatschappij zoals Van der Willigen zich die voorstelde, nog geen plaats. Deze worden in zijn ontwerp voor de optocht als volgt aan de Vrijheid voorgeleid: 'De Aristocraat, Foederalist, Stadhouder en Regeringsloosheids-gezinde, welke door de Verlichting en haare Zusters de oogen geopend zynde, hunne Leuzen op het Altaar der Vryheid verbranden, haar eerbiedig groeten en daarna met de Burgers tot het Constitutioneel Gezelschap [Vaderlandsche Sociëteit] behorende, verbroederen, doen ons zien, dat onze Staatsregeling, eenmaal, in werkzaamheid gebracht zynde, zodanig dat ieder Burger onder het milddadig genot van dezelve leeft, wy met grond kunnen en mogen verwagten, dat ook zy, die thans dwaalen, van hunne verkeerde denkbeelden zullen terug komen, der Vryheid hulde doen, en alzoo met hunne medeburgers verbroederd, alle hunne kragten inspannen tot welzyn van het Vaderland; [...].'⁹

In het gevolg van de Vrijheid gaan de Roem, de Deugd, de Gerechtigheid,, de Sterkte, de Vrede, de Verlichting en de Overvloed. Zij zijn de heilzame effecten van een geregeld staatsbestuur.

De Godsdienst wordt gevolgd door een atheïst, een jood, een moslem en een christen. Zoals gezegd, kunnen er in de visie van Van der Willigen geen burgerlijke voor- of nadelen worden verbonden aan het belijden van een bepaalde religie of kerkelijk leerstelsel. De maatschappij beschouwt ieder van hen als burger van een en dezelfde staat.

Tot de pijlers van de staatsregeling behoren de bloei van landbouw, industrie en verkeer, van kunsten en wetenschappen, de bevordering van de goede zeden, de vorming van het verstand en hulp aan armen, gebrekkigen en ouderen. Verbonden met deugd, gerechtigheid, verlichting, overvloed en vrede, zullen deze zaken leiden tot vrijheid. Verder behoren ook welingerichte gemeenten en hun besturen, rechtbanken en een gewapende burgermacht ter verdediging van de vrijheid en onafhankelijkheid tot de pijlers van de staatsregeling. Om daadwerkelijk tot vrijheid te leiden moeten zij verbonden zijn met gerechtigheid, sterkte en roem.

Tenslotte zal deze staatsregeling het verstand verlichten en het karakter vormen van degenen die gebukt gaan onder het juk van onwetendheid en domheid, waardoor zij ongevoelig zijn voor de voordelen die de maatschappij hen kan bieden, en aldus de maatschappij slechts tot last en schande zijn. Van der Willigen eindigde zijn toespraak met de wens 'Dat alzoo de roem van 't Bataafsch Gemeenebest mede door ons wordt vereeuwigd, en deze Boom der Vryheid geheiligd, op dat wy 't beschouwen van dezelve, ons geduurig aan onzen duuren pligt, als menschen en Burgers herinneren, en ons, door met wysheid, bedaardheid, regtvaardigheid, en onbaatzugtigen yver tot welzyn van het Menschdom in 't algemeen, en van ons Vaderland in 't byzonder mede te werken, de goedkeuring van 't Opperwezen, en den Zegen van dit en de toekomstige Geslachten, waardig maken.'¹⁰

Ontdaan van de Bataafse propaganda bleef de kern van deze maatschappijvisie voor Van der Willigen zijn gehele leven overeind. Noodzakelijke voorwaarden om in vrijheid te kunnen leven waren onbaatzuchtigheid in het streven naar optimaal welzijn van het vaderland en de mensheid in het algemeen, vrijheid van godsdienst, krachtig onderwijs en bevordering van kunsten en wetenschappen ter ontwikkeling van goede zeden en besef van verantwoordelijkheid voor de maatschappij, en economische ontwikkeling ter bestendiging van de welvaart.

Een specifieke rol in het aankweken van goede zeden zag Van der Willigen weggelegd voor het toneel. Met dat standpunt vertegenwoordigde hij een ontwikkeling in positieve richting die zich in het denken over toneel voltrok. Waar het toneelbedrijf in de tweede helft van de achttiende eeuw als zedenbedervend nog in een kwaad daglicht stond, zou rond 1800 een kentering merkbaar worden, waarbij meer en meer een in zedelijk opzicht opvoedende taak aan het toneel werd toegekend.

Van der Willigens liefde voor het toneel is het aspect van zijn veelzijdig leven dat in dit onderzoek centraal staat. Het is de bedoeling een reconstructie te maken van zijn denkbeelden over de functie die het toneel van zijn tijd in maatschappelijk opzicht had. Ik ga niet in op Van der Willigens ideeën over toneeltechnische aspecten en de effecten daarvan op het publiek. Het gaat hier om de taak die hij in het algemeen voor het toneel voor ogen had ter bevordering van vaderlandsliefde, deugd en zeden: fenomenen die rond 1800 een sociaal en maatschappelijk verantwoordelijkheidsgevoel impliceerden. Wanneer ik het heb over Van der Willigens 'toneelopvatting', hanteer ik dus een beperkte betekenis van dit begrip.¹¹

Volksfeest gevierd te Tilburg, p.21.

Analoog aan de definitie die Van Rees en Dorleyn (1993, p.3) geven van het begrip 'literatuuropvatting', kan 'toneelopvatting' gedefinieerd worden als: een verzameling normatieve denkbeelden over de aard en functie van toneel en toneelliteratuur alsmede een verzameling definities van teksteigenschappen en toneeltechnieken, waardoor het spel/de tekst geacht wordt bepaalde effecten op de toeschouwer/lezer te hebben. In dit

Naast het reconstrueren van Van der Willigens denkbeelden over toneel, probeer ik een eerste indruk te geven van de plaats van zijn toneelopvatting binnen de context van een algemener denken over toneel rond 1800. Het is niet meer dan een eerste indruk, omdat het bronnenonderzoek op dit punt beperkt is gebleven.

Na een algemeen inleidend hoofdstuk (hoofdstuk II) over Van der Willigens betrokkenheid bij het toneel van zijn tijd, volgen vijf hoofdstukken waarin een beeld geschetst wordt van zijn ideeën over toneel, op grond van zijn eigen teksten, teksten die door mensen in zijn directe omgeving werden geproduceerd en teksten waarnaar hij expliciet verwijst in zijn dagboeken. De dagboeken zijn voor alle hoofdstukken als bron gebruikt. Verder komen aan de orde: zijn toneelstukken (hoofdstuk III); zijn reisverslagen (hoofdstuk IV); archiefmateriaal van twee genootschappen waarvan Van der Willigen werkend lid en gangmaker was: de ongepubliceerde verzenboeken uit het archief van Democriet dat in het bezit is van Teylers Museum en de notulenboeken in het archief van de Wijngaardranken, dat zich in het Gemeentearchief van Haarlem bevindt (hoofdstuk V); en twee werken die door Van der Willigen in zijn dagboek expliciet genoemd worden als belangrijk voor de toneelkunde: *Lof der tooneeldichtkunde, verval in 't Nederduitsch tooneel, deszelfs oorzaaken, en middelen ter herstelling*, in 1771 uitgegeven door het Leidse dichtlievend genootschap Kunst wordt door Arbeid verkregen, en *Verhandeling over den invloed van den schouwburg op het zedenlyk karakter*, van Jan van Woestenberg, uit 1802 (hoofdstuk VI).

onderzoek gaat het bij het begrip 'toneelopvatting' om het eerste deel van deze definitie.

Om de theoretische context waarbinnen Van der Willigens toneelopvatting gestalte kreeg te reconstrueren, ligt het voor de hand de toneeltheoretische werken die zich in zijn bibliotheek bevonden te raadplegen. In dit kader is dat echter een te grootschalig onderzoek. In 1875 veilde de Amsterdamse boekhandelaar Frederik Muller ruim 2000 titels uit deze bibliotheek. Een kwart daarvan betrof toneelstukken en toneelkundige werken.¹² Een methodologisch probleem is dat Van der Willigen zijn bibliotheek naliet aan zijn neef Adriaan van der Willigen Pz., waardoor niet duidelijk is welke titels door Van der Willigen zijn aangeschaft en welke door zijn neef. Het is echter aannemelijk dat Van der Willigen het grootste gedeelte kocht, gezien het feit dat hij een verzamelaar van toneelkundige werken was. In ieder geval bezat hij in 1807 al tweehonderd Franstalige titels op dit gebied, toneelstukken buiten beschouwing gelaten.¹³ Een tweede probleem binnen het bestek van dit onderzoek was de tijd die het zou vergen om te achterhalen wat er na 1875 met Van der Willigens bibliotheek is gebeurd.

Om een eerste indruk te krijgen van toneelopvattingen die rond 1800 manifest waren en wellicht een eerste plaatsbepaling te kunnen geven van Van der Willigens toneelopvatting, heb ik twee toneelkritische tijdschriften geraadpleegd - een van satirische en een van reguliere aard - die verschenen tussen 1790 en 1830: de periode waarin Van der Willigen zelf zijn toneelstukken maakte en zijn ideeën over toneel opschreef: *De Tooneelmatige Roskam in één-en-twintig geestige en satyrique vertoogen*, in 1799 uitgegeven door Pieter Gerardus Witsen-Geysbeek; en *De Tooneelkijker*, die uitkwam in de jaren 1816-1819 (hoofdstuk VII).

Aan dit geheel gaat een schets van Van der Willigens leven en werk vooraf. (Hoofdstuk I).

Muller 1875, p.152-189.

Van der Willigen 1806-1807, p.427.

I. BIOGRAFIE

BIOGRAFISCHE GEGEVENS TOT 1795

Adriaan van der Willigen werd op 12 mei 1766 in Rotterdam geboren¹⁴, in een streng gereformeerd gezin. Zijn vader, Volkert van der Willigen was een koopman, die voornamelijk in de theehandel actief was. Hij was getrouwd met Wilhelmina van Heerenveen, dochter van een fabrikant. Zij stierf een half jaar na de geboorte van Adriaan. Haar zus, in Haarlem woonachtig en getrouwd met A.J. van Eybergen, nam de zorg voor Adriaan op zich. Hij hechtte zich sterk aan zijn tante, die hij in zijn dagboek een verstandige vrouw noemt, die al vroeg poogde een verlangen naar kennis en oefening in hem te ontwikkelen. Tot zijn groot verdriet overleed ook zij spoedig.¹⁵

Volkert hertrouwde met Dina Hoogstad uit Vlaardingen. In 1770 overleed Adriaans grootmoeder. Voor hem en zijn zus, eveneens kind uit het eerste huwelijk van Volkert, werd een erfenis van /68.900,- op de Haarlemse Weeskamer geplaatst.¹⁶

Na zijn eerste schoolonderwijs in Haarlem keerde Adriaan terug naar Rotterdam, waar hij, overeenkomstig de wil van zijn vader, opgeleid zou worden voor de koophandel. Dit tegen de zin van Adriaan en ook van oom Van Eybergen, die hem liever op de Latijnse school had gezien.

Adriaan werd als leerling op een koopmanskantoor geplaatst. Zijn leermeester aldaar, August Christian Hauck, was buiten zijn werk op het kantoor een portretschilder¹⁷. Hij was aardig en kon goed met jonge mensen omgaan. Adriaan raakte op hem gesteld en kwam vaak bij hem aan huis. Ze onderhielden een briefwisseling op rijm en Adriaan schreef zijn eerste gelegenheidsversjes. Veel groter was echter zijn belangstelling voor het toneel. Hij voerde met zijn beperkte kring van makkers - vanuit hun gereformeerd geloof meenden zijn ouders er goed aan te doen om Adriaan strak te houden - regelmatig toneelstukjes op, en van Hauck leerde hij hoe hij een Chinees schimmenspel moest maken. Eén van zijn makkers, van wie de naam niet in het dagboek genoemd wordt, was een hele bijzondere vriend. Adriaan en hij waren bijna dagelijks samen. Ze lasen romans en leerden allerlei toneelrollen van buiten. Hun beider zucht naar het avontuur werd hierdoor zeer versterkt en Adriaans geschiktheid voor het kantoor niet verbeterd.

Blijkens Van der Willigens Dagboek 1766-1792, p.1, betreft het hier daadwerkelijk zijn geboortedatum en niet de datum waarop hij werd gedoopt.

GAT: Arch.AvdW, *Dagboek 1766-1792*, p.1.

GAT: Arch.AvdW, *Dagboek 1766-1792*, p.147

Van Eynden en Van der Willigen 1816-1840, deel 2, p.328 e.v.

In de tweede helft van de achttiende eeuw werd in heel Europa nog met argusogen naar het toneel gekeken. In meerdere of mindere mate werd het beschouwd als een zedeloos bedrijf. Vanaf zijn zestiende jaar ging Adriaan in Rotterdam heimelijk naar de schouwburg.¹⁸ Het eerste stuk dat hij zag was *La Rosiere de Salency*, gespeeld door een Franse groep jonge spelers onder leiding van een zekere mademoiselle Fleury. Het maakte grote indruk op Adriaan. Later kreeg hij ook toegang tot de liefhebberij-komedie in het Hof van Brussel, dat gevestigd was aan de Delftse Vaart. Daar speelden Helena Snoek en haar broer Andries, die vanaf 1795 met hun groep verbonden zouden zijn aan de Amsterdamse Schouwburg en toen tot de top van de Nederlandse toneelspelers behoorden.

Intussen ging Adriaan ijverig verder met het uit zijn hoofd leren van allerlei rollen, ook in het Frans, en in 1783 kende hij hele stukken uit het werk van Jean Racine, Pierre Corneille en Voltaire (François-Marie Arouet).

Het streng calvinisme van zijn ouders gaf Adriaan een gevoel van beknotting. Hij had voortdurend conflicten met zijn vader. In Haarlem had hij een veel grotere vrijheid genoten en veel meer ruimte gehad om zich aan kunsten en wetenschappen te wijden. Hij miste nu de stimulans van zijn oom, maar raakte langzamerhand ook van hem verwijderd ten gevolge van de verschillende keuzes die zij maakten in de politieke situatie van de jaren tachtig. Van Eybergen was een patriot in hart en nieren, terwijl Van der Willigen sympathie in die tijd nog bij de orangisten lag. Toen hij in gesprek raakte met een aantal officieren van een regiment onder bevel van Onderwater, dat in Rotterdam gestationeerd was ter voorkoming van confrontaties tussen patriotten en oranjegezinden, zag hij in de krijgsdienst een mogelijkheid om onder zijn vaders strenge tucht vandaan te komen. Hij meldde zich aan en werd in 1785 als cadet ingedeeld bij een regiment in Nijmegen onder bevel van generaal-majoor Howard Douglas.

In december 1774 werd in Rotterdam een nieuwe schouwburg ingewijd. Deze schouwburg werd echter begin 1781 gesloten om pas op 1 september 1783 weer heropend te worden. (Albach 1956, p.29, 78, 89-90). Van der Willigen schrijft in 1782 in zijn dagboek, dat hij heimelijk de Rotterdamse schouwburg bezoekt. (GAT: Arch.AvdW, *Dagboek 1766-1792*, p.10). Ik ben niet nagegaan of Albachs gegevens kloppen. Als dat het geval is, is dit een foutieve datering.

Vanaf 1786 bracht Van der Willigen regelmatig een bezoek aan de Kapucijnen in Velp, die hem tevergeefs probeerden te bekeren tot het katholicisme. In 1787 vertrok hij met een garnizoen van het regiment Douglas naar Venlo, waar hij de aan de Kapucijnen verwante Minderbroeders bezocht.¹⁹ Het is niet zo duidelijk wat Van der Willigen precies in de kloosters zocht. Zijn bezoeken lijken puur gemotiveerd door een grote nieuwsgierigheid naar het kloosterleven en het katholieke geloof.

In Venlo werd Van der Willigen benoemd tot vaandrig. Nadat de patriotten Utrecht hadden overgeven aan de Pruisische troepen, werd in een groot aantal plaatsen door Hollandse militairen geplunderd. In Venlo en Den Bosch sloegen ook soldaten van het regiment Douglas aan het plunderen. Er werden passende maatregelen genomen. De orders voor het garnizoen in Venlo werden aangescherpt en zowel burgers als militairen hielden de wacht. Van der Willigen werd met zijn afdeling naar Den Bosch gestuurd om de plunderende soldaten te ontwapenen en vast te zetten en er de garnizoensdienst waar te nemen.

Door deze gebeurtenissen verloor Van der Willigen meer en meer sympathie voor de Oranjepartij. 'Den volgenden dag zagen wij met afgryzen hoe deerlyk er de stad uitzag, byna overal de glazen in geslagen, glasramen verbryzeld en planken daarvoor gespykerd, deuren en [...] geschonden en alle tekens dragende van woede en geweld. De akelige verhalen die men my daarby deed en het somber gelaat van de meeste menschen deden my een hartelyk medelyden met hun gevoelen en eene wezenlyken haat en afkeer voor de aanstokers van zulke verregaande buitenspoorigheden, tot de Oranjeparty behorende gevoelen, dit gevoel vermeerderde dagelyks naar mate ik meer en meer met de publieke

Het Kapucijnenklooster in Velp behoorde samen met de kloosters van St. Truyen, Münster-Bilsen, Maastricht, Hasselt, Maaseyck en Gelder, tot de 'Custodie der zeven kloosters' die buiten de Oostenrijkse Nederlanden lag en in 1782 ten gevolge van een edict, afgekondigd door de Oostenrijkse keizer Jozef II, werd afgescheiden van de Vlaams-Belgische provincie. In dit edict werd bepaald dat alle kloosters op Oostenrijks grondgebied voortaan absoluut onafhankelijk zouden zijn van elke buitenlandse jurisdictie. Contacten met de algemene besturen in Rome, ook met de pauselijke curie, werden streng verboden en buitenlandse visitatoren werden niet meer toegelaten. Kloosters met slechts een contemplatieve doelstelling zouden worden opgeheven, omdat ze werden beschouwd als op geen enkele manier nuttig voor de samenleving en dus niet meer passend in de tijd van de Verlichting. De 'Custodie der zeven kloosters' bestond tot 1796 voort onder de naam 'Custodie van de Allerheiligste Drievuldigheid'. In 1796 werden zes van de zeven kloosters opgeheven en de Kapucijnen verjaagd. Alleen het Velpse klooster bleef tot 1812 bestaan. Dan worden op bevel van Napoleon ook daar de Kapucijnen verdreven. Zij keerden echter in 1814 terug. Ook de Minderbroedersprovincie werd als gevolg van het Oostenrijks edict gesplitst. Onder het Brabantse deel, de 'Brabantina', vielen de kloosters van Weert en Roermond; in het Maaskantse gedeelte, de 'Mosana' lagen de kloosters van Megen, Venlo, Maastricht en Venray.

Zie voor de geschiedenis van de Minderbroeders en Kapucijnen in Nederland: 750 jaar *Minderbroeders in Nederland* (m.b.t. het Oostenrijks edict: deel 2, p.167), Utrecht 1979; en Jan W. Scheffers; *De Kapucijnen, een kennismaking met hun historie*, Utrecht 1979. Uitgegeven door de Werkgroep K.750, als resp. nr.4 en 3 van de Binnenpandreeks.

omstandigheden van het vaderland bekend raakte.²⁰

Ook de bekoeling in de relatie met oom Van Eybergen trof Van der Willigen pijnlijk. In Den Bosch liep hij een knecht van zijn oom tegen het lijf. Van Eybergen logeerde op dat moment op kasteel Heeswijk. Van der Willigen gaf de knecht een briefje mee waarin hij zijn oom vroeg een bezoek af te mogen leggen. Van Eybergen deelde hem op afstandelijke toon mee dat dat niet mogelijk was omdat hij op het punt stond te vertrekken. Van der Willigen concludeerde daaruit dat het vergeefse moeite was om te pogen de vriendschap te herstellen. Dat nam niet weg dat Van Eybergens standpunt tegen de orangistische krijgsmacht grote invloed op hem bleef uitoefenen. Hij ging steeds regelmatig met patriotten om, hetgeen hem in conflict bracht met zijn regiment en uiteindelijk zou leiden tot zijn ontslagaanvraag. In het begin van 1791 was de relatie met zijn oom hersteld.²¹

In de zomer van 1788 vestigde zich een korps Mecklenburgse troepen in dienst van de Republiek, in Den Bosch. Onder hen bevond zich luitenant Riesenbergh met wie Van der Willigen dik bevriend raakte. Riesenbergh was vrijmetselaar en hij zette Van der Willigen ertoe aan om dat ook te worden. Aan het einde van het jaar was het zo ver. Op 27 december deed Van der Willigen zijn intrede in de Bossche loge de Edelmoedigheid. Bij die gelegenheid maakte hij een vers dat op voorstel van de voorzittend meester gedrukt en onder de leden verspreid werd, hetgeen zijn eigenliefde niet weinig streelde en zijn ijver zodanig opwekte dat hij 'geen der minsten onder [de] broederen' werd.²²

Van der Willigen leerde in Den Bosch ook de predikant Henricus Hieronymus Ten Oever kennen, die hem vroeg belijdend lidmaat van de Nederduits gereformeerde kerk te worden, niet in de laatste plaats omdat dat zijn familie, en vooral zijn vader zou plezieren. Van der Willigen stemde toe, maar gaf daarbij te kennen dat hij zich niet wilde bezighouden met de bijzondere denkbeelden van een specifieke groepering binnen de protestantse stroming.

Bij een bezoek aan Oss in 1789 maakte Van der Willigen kennis met de predikant Iz. Buschman. Het gulle en vrolijke karakter van de predikant, gecombineerd met zijn eenvoudige wijsgerige levenshouding, maakte grote indruk. Van der Willigen gaf te kennen dat hij altijd plezier in het studeren had gehad en zich daaraan graag weer wat meer wilde wijden. Op de eerste plaats zou hij zich op het Latijn willen toeleg-

GAT: Arch.AvdW, *Dagboek 1766-1792*, p.77.

GAT: Arch.AvdW, *Dagboek 1766-1792*, p.145 en bijgevoegde brief van Van der Willigen aan Van Eybergen.

GAT: Arch.AvdW, *Dagboek 1766-1792*, p.88. Het gedicht bevindt zich eveneens in het Arch.AvdW: *Staatkundige stukjes betrekkel[ijk] Tilburg 1795 [...]*. Van der Willigen gebruikt de term 'grootmeester'. Het was echter niet gebruikelijk om de voorzitters van de lokale loges met deze term aan te duiden. In het algemeen werd met 'grootmeester' bedoeld: de voorzitter van de landelijke Grote Loge, waarin de lokale loges verenigd waren. Het archief van de Edelmoedigheid is niet geraadpleegd.

gen. Buschman moedigde dat voornemen aan, bood zijn hulp aan en vroeg hem in Oss te komen wonen. Van der Willigen ging daar graag op in en vroeg bij zijn regiment zijn ontslag aan. Eind juni 1789 vestigde hij zich in Oss.

Aan de kleine verzameling boeken die Van der Willigen zich in de voorgaande jaren had aangeschaft, waaronder werken van Rousseau en Voltaire, werden nu Latijnse schoolboeken toegevoegd, maar de studie van het Latijn kon hem niet bekoren. Veel inspirerender was de landbouwkundige kennis van Buschman. Hij ging zich verdiepen in studies op dit gebied van onder anderen Henri Louis Duhamel-Monceau.

Zeer belangrijk voor het denken van Van der Willigen op dat moment was Rousseau's uitgangspunt 'le sentiment de l'existence': de gevoelsverfijning als basis voor kennis over het menselijk bestaan, vatbaarheid voor verfijnde emoties als voorwaarde om het bestaan intensief en verheven te ervaren.²³ Die vatbaarheid werd het best bevorderd in een geïsoleerde bosrijke melancholieke omgeving, waar de mens de harmonieuze wetten van de natuurstaat direct kon ervaren en daarmee zijn innerlijk in overeenstemming kon brengen. Ook dat was in Rousseau's zedenkunde een voorwaarde om tot kennis over de maatschappij te komen.

Regelmatig trok Van der Willigen zich terug in een afgelegen bos om boeken te lezen die zijn - in zijn eigen bewoording - 'romaneske geest' voedden. Een prachtige illustratie van dat gebeuren is de volgende beschrijving uit zijn dagboek. De plek waar hij zijn boeken las en overdacht, had zijn aandacht getrokken:

Inleiding van Kloek en Paasman bij hun editie van Feith's *Julia*, p.13.

om deszelfs *sentimenteele*²⁴ legging: midden in het bosch tot dit buyte goed behoorende, in een dicht en afgeleegen bosje, bespeurde men een eenvoudig zwart hek. Hetzelve doorgaande kwam men door eenige kronkelwegen, terwyl het bosch allengskens somberder wierd, aan verscheyde oude en vrij hoge pijnbomen. Hier had men verscheyde trappen van zoden gemaakt [...] en bevond zig een ruijme cirkelvormige diepte, van oude piramidale pijnbomen omringd en beschaduwd, zoo dat er boven maar één ronde opening overbleef waar men de lugt door zien kon. In het midden van deze statig sombere plaats was een hoogte insgelijks van aard gemaakt en met eenige steenen en gras zoden opgezet. Op dezelve stond eene eenvoudige lykbusch met eene inscriptie, ik meen uit de nagtgedachten van Young²⁵: hier lag reeds het zoontje van de Hr. en Mevr. van Osch begraven. Rondom in deze plaats waren hier en daar zodebanken met mosch begroeyd. Tusschen beyde zag men eenige andere lykbussen op eenvoudige colommen van ruwe steen met klei op terrassen en overal leesde men toepasselijke opschriften, de mensch aan zijn eynde herinnerende. Deze plaats had voor mij iets byzonder streelends en ik ging er zeer dikwils henen en bleef er met een boek geheele uren zitten. Het was er zoo stil zoo koel zoo aangenaam: hier wierd ik niet gestoord in myne zagte mymeringen. Pas zedert eene zeer korte tyd had ik my aan het gewoel der grote waereld, waar in [ik] nootzakelyk gedeeld had, onttrokken, en zedert die tyd had ik eerst meer bepaald en geregeld over verscheyde voorname onderwerpen leeren den[ken]. Nu vergeleek ik de godsdienstige stellingen die men my in mynen kindsheyd had trachten in te prenten, met het geen my de reede leerde en er bleef niets dan twyffeling over. Veel dacht ik over de toestand van de menschelijke maatschappij, over het geen de menschen zijn en over hetgeen zij konde en moeste zijn - de goede *Jean Jacques* had my hierover leren denken en my in de daad digter aan de natuurstaat gebracht. Het bestaan van een opperwezen en de onsterfelijkheid van de ziel kwam mij altyd als een schoon en troostelyk denkbeeld voor. De deugd begreep ik dat volstrekt noodzakelyk was om gelukkig te zyn, doch ik vormde mij een ander denkbeeld van dezelve, dan de meeste menschen en de zedekunde van Confusius van Marcus Aurelus etc was mij zoo heylig als die van Salomon. Men noemde mij een zonderling jongmensch, eigenzinnig en verkeerd. Dan daar ik wel overtuygd was dat niemand met eenige schijn van regt myne grondstelling oneerlijk of slegt kon noemen, stoorde ik my hier intgeheel niet aan, maar wandelde stil myn weg, en zij die my kende en gewoon waren met my te verkeerren lieten mij ook eyndelyk geheel begaen zonder er zig verder mede te bemoeyen. Eens op een der schoonste zomer avondstonden terwyl de maan helder begon te schijnen, onttrok ik mij aan het gezelschap om na myne geliefde begraafplaats te gaan. Nog nimmer

Het woord 'sentimenteel' kon in de tweede helft van de achttiende eeuw verschillende betekenissen en betekenisnuances hebben. Zie hiervoor de inleiding bij de editie van Feith's *Julia* door Kloek en Paasman 1982, p.14 en Stouten 1993, p.346. Van der Willigen zal hier bedoeld hebben: een ligging die aanleiding geeft tot overpeinzing, en ook gerefereerd hebben aan de betekenis die Rousseau aan het woord gaf: 'sentimental' was voor hem verbonden met een harmonische leefwijze in de onbedorven natuur. Edward Young (1683-1765). Engelse dichter en toneelschrijver die beschouwd wordt als grondlegger van de zogenaamde kerkhofpoëzie. Zijn belangrijkste werk is *The complaint; or night thoughts* uit 1743. Zie ook Van der Willigens *Reize door Frankrijk [...]*, p. 296-297.

had zig dezelve zoo treffend schoon aan my vertoond. De geheele natuur was doodstil. Nauwlyks liet zig een windje in de toppen der hooge bomen horen. De volle maan stond juist boven de opening boven het graf van het kindje en wierp eenige bleeken stralen op hetzelve. Ik had hier al eenen geruimen tyd mymerende en in afgetrokken bespiegelingen [gezeten] toen mij het geluyd van een verafgelegen klok erinnerte dat het tyd was om terug te keeren.²⁶

Iets van de vaak felle kritiek die bestond op het extreem sentimentalisme zoals zich dat rond 1800 in Nederland manifesteerde, klinkt door in de reactie op Van der Willigens gedrag. Het voornaamste bezwaar was dat fijnzinnige gevoeligheid eerder leidde tot psychische kwetsbaarheid, onmaatschappelijkheid, egocentriciteit en hypocrisie, dan tot een veredeling van de maatschappij.²⁷ Wellicht heeft Van der Willigen zich in zijn jonge jaren, in de ogen van zijn omgeving wat zonderling gedragen; deze kritiek is echter moeilijk te verenigen met de maatschappelijk en politiek betrokken persoon die hij was. Deze betrokkenheid was er wellicht de oorzaak van dat hij zich uiteindelijk van het extreem-sentimentele afkeerde. 'Eenige werken van Feith, het Lyden van de Jonge Werther enz. hadden mijn hoofd met romanesque en sentimentele denkbeelden vervuld dog op den duur vond ik er egter geen smaak in. Jean Jacques bleef altijd mijn geliefkoosde schrijver. Dikwils las ik ook de *Reflexions Morales de la Roche Foucauld* [...].'²⁸

Intussen ging Van der Willigen iedere maand naar Den Bosch om de bijeenkomsten van de Edelmoedigheid bij te wonen. Hij schreef een aantal verzen voor de loge, die door de voorzittend meester Verster becommentarieerd en gecorrigeerd werden. Verster leende hem boeken die hem ertoe aanzetten zich verder in de kunst en wetenschappen te oefenen.

GAT: Arch.AvdW, *Dagboek 1766-1792*, p.100x, 101x, 101.

Kloek en Paasman in hun editie van Feith's *Julia*. 1982, p.19.

GAT: Arch.AvdW, *Dagboek 1766-1792*, p.122-123. De volledige titel van dit werk is: *Reflexions ou sentences et maximes morales de M. le Duc de la Rochefoucauld; avec des observations de M. l'Abbé Brotier*. Maastricht 1794. J.P. Roux & compagnie.

In mei 1791 ging Van der Willigen, die toen vijftientwintig en daarmee meerderjarig was geworden, naar Haarlem om zijn erfenis op te nemen. Buiten de /68.900,- van zijn grootmoeder, was er nog /4.000,- uit de nalatenschap van een oom en tante Van Heerenveen bijgekomen. Door het sterven van zijn zus was Van der Willigen daarvan de enige erfgenaam geworden.²⁹ Zijn familie drong erop aan een drostambt of secretariaat te kopen, maar daar had hij geen zin in. Ze probeerden hem toen alsnog in de koophandel te krijgen; ook dat was tevergeefs. Hij had zelf ook geen concreet idee van wat hij zou willen, maar duidelijk was dat hij niet in het straatje van zijn familie paste. 'Wat dan gedaan? - Een landbouwer - en dan een vrouw - dog wie? - Hier kan ik ook niet zoals ik wil - en buijten dien wil ik niets - zelfs sommige vrouwen zeggen dat ik veel te romanesq ben - of misschien, niet romanesq genoeg naar hun zin, in andere opzichten. - Zij willen mij naar een collonie quaakers in America zenden, omdat ik misschien niet genoeg handel naar hetgeen hun geest getuygt.'³⁰

De erfenis stelde Van der Willigen in staat een landgoed te kopen en zelfstandig te gaan wonen. Hij ging op zoek naar mogelijke plaatsen, maar vond niets dat voldeed aan zijn wensen. Begin 1792 besloot hij kamers te huren in Tilburg. Hij raakte bevriend met een gepensioneerde Zwitserse kapitein, S. Benay, die tegelijkertijd in hetzelfde huis kwam wonen. Benay was een belezen man en tijdens de veelvuldige wandelingen die ze samen maakten, bespraken ze hetgeen ze gelezen hadden.

Van der Willigen maakte met Benay een tocht door Brabant en de Luikse regio. Bij Luik bezochten ze een steenkoolmijn, waarin Van der Willigen afdaalde. Hij was geschokt toen hij zag onder welke omstandigheden de mijnwerkers, onder wie ook vrouwen, hun arbeid verrichtten en toen hij hoorde dat er zo nu en dan mijnwerkers omkwamen bij een instorting. Dat bracht hem ertoe zware kritiek te uiten op de tegenstrijdigheid tussen de verlichtingsideeën en deze praktijk. '[...] ik beklaagde nu nog meer die ongelukkigen die verplicht zyn om er hun leven byna in door te brengen. - Wat maken wy door onze gemaakte behoeften van onze medemenschen geen ellendige slaven. - Men spreekt veel van verlichting en verbetering. Maar als ik de groote menigte van gebreeken zie die er te verbeteren vallen, weet ik waarlyk niet waar men beginnen en waar men eyndigen zal of men moet de geheele maatschappelyke inrichting schier den bodem inslaan en de menschen weder bij de natuurstaat brengen. Dog zulk eene onderneeming vreez ik dat veele, zeer veele zwarigheden in zal hebben. Er zyn te veel menschen die by al deze verkeerdheden hunne rekening vinden en deze hebben meestal langer armen en zyn niet makkelijk te temmen.'³¹

In oktober vertrok Benay als gouverneur van de jonge baron H. van Hardenbroek uit Utrecht, naar Göttingen, waar Hardenbroek zich als rechtenstudent inschrijft aan de universiteit.³² Benay correspondeerde gedurende zijn verblijf in Göttingen met Van der Willigen over de politieke ontwikkelingen en allerlei culturele zaken in Duitsland en Nederland. Eind oktober ging Van der Willigen voor zes weken naar Brussel, naar eigen zeggen om de intocht van de Fransen in de Zuidelijke Nederlanden te zien. Zich intussen geheel begeven hebbend in actieve patriotse kringen met mensen als Pieter Vreede en Diederik Johan van Hogendorp van Hofwegen, is het waarschijnlijk, zoals hieronder zal

GAT: Arch.AvdW, *Dagboek 1766-1792*, p.147.

GAT: Arch.AvdW, *Dagboek 1766-1792*, p.146.

GAT: Arch.AvdW, *Dagboek 1766-1792*, p.184.

Benay stond van 20 oktober 1792 tot en met het zomersemester van 1794 bij de universiteit in Göttingen ingeschreven als Hardenbroeks gouverneur. (Brief van Ulrich Hunger, medewerker van het Universitätsarchiv van de Georg-August-Universität Göttingen, aan mij [LvdH]).

blijken, dat zijn reis een duidelijk politiek doel had: de voorbereiding van de Franse invasie in Staats-Brabant.

Tilburg vormde samen met Goirle een vrije heerlijkheid, die toebehoorde aan Van Hogendorp en daarmee een wijkplaats voor patriotten was geworden. Van Hogendorp zou zich overigens na 1795, wanneer zijn oude rechten worden afgeschaft - onder andere het ontvangen van recognitiegeld - aanzienlijk minder patriotsgezind betonen.

In het algemeen werden de nieuwe politieke ontwikkelingen in Staats-Brabant enthousiast begroet. In de invoering van een democratisch politiek systeem, ondersteund door de komst van de Fransen, zag men een kans om op gelijke voet met de andere gewesten te komen. Sinds lange tijd bestond er een grote onvrede over de stiefmoederlijke behandeling in economisch en politiek opzicht door het Hollandse gouvernement. Het overwegend katholieke gebied was arm en in de lokale besturen hadden de katholieken een tweederangspositie. Rond het begin van 1793 heerste er grote onvrede onder de boeren van de Meierij over mogelijk op handen zijnde belastingheffingen, waarvan zij tot dusver gevrijwaard gebleven waren. Sinds het einde van de jaren tachtig was de jurist Caspar van Breugel een grootschalig onderzoek begonnen naar de belastinginning in het gebied. Op grond van een toegenomen economische ontwikkeling sinds het begin van de eeuw, blijkend uit het onderzoek, adviseerde Van Breugel de Raad van Staten om de fiscale druk evenredig over de Meierijse bevolking te verdelen. De belastingopbrengsten zouden daardoor verhoogd worden. De onvrede onder de boeren werd door de revolutionairen politiek uitgebuit. In Tilburg werd Van Breugel stelselmatig tegengewerkt bij het verzamelen van de benodigde gegevens. Begin maart was de situatie zo explosief dat er een gezantschap vanuit Den Haag naar Den Bosch werd gestuurd om de geruchten over de invoering van nieuwe belastingen te ontkrachten en voor te stellen als een poging van de revolutionairen om de boeren tegen de overheid op te zetten. Het gezantschap beloofde dat De Staten-Generaal de plattelandsbevolking krachtig zouden beschermen.³³

De advocaat-fiscaal en procureur-generaal van de Raad van Brabant, Hendrik Justus van Oldenbarnevelt genaamd Witte Tullingh, was zich zeer wel bewust van de explosieve situatie in Staats-Brabant. De meeste zorgen baarde hem Tilburg. Het was hem niet ontgaan dat Pieter Vreede zich van 3 tot 10 december in de Oostenrijkse Nederlanden bevond en daar contacten had gehad met het in Antwerpen zetelende Comité Revolutionaire der Bataven. Vreede was, samen met Van Hogendorp en Cornelis den Tex, voor Tilburg correspondent voor dit comité.³⁴ Van der Willigen was tot half december in Brussel en ook Van Hogendorp en de fabrikant Petrus Pessers verbleven in dezelfde periode in Antwerpen en Brussel. Voor Witte Tullingh stond vast dat zij daar de Franse invasie voorbereidden. Vreede was naar huis teruggekeerd met een missive gericht aan de magistraat van Tilburg, die aanhief met: 'Aux representants du peuple souverain de la ville libre de Tilbouch'. Op het cachot stond 'Comité militaire Belgique', 'Liberté et Egalité' en een afbeelding van een schild met een jacobijnenmuts. Er werd een gezelschap gevormd dat bijeenkwam bij W.A. Dams en zich de 'Nationale Conventie' noemde. Men begon wapens in te slaan en er werden rekruten geworven voor het Bataafse Legioen.³⁵ In februari 1793 verklaarde Frankrijk de oorlog aan de stadhouder en Engeland. De vestiging van de Bataafse Republiek zou echter nog twee jaar op zich laten wachten.

VAN DER WILLIGEN ALS POLITICUS

Romme en Van de Sande 1993, p.107-108.

Pieterse 1985-1986, p.125.

Romme en Van de Sande 1993, p.109.

In het voorjaar van 1794 verhuisde Van der Willigen naar de Heuvel, toen nog rustig gelegen aan de rand van Tilburg. Niet lang daarna was het echter met de rust gedaan. Het oorlogsfront bereikte Tilburg. De economie leed veel schade en de werkloosheid steeg snel. In strijd met de mooie beginselen persten de Fransen de bevolking af. Van der Willigen keerde zich tegen de Franse gewelddadigheid en had doorlopend conflicten met de commissarissen van oorlog die onredelijke vorderingen aan Tilburg oplegden.

In Den Bosch vormde zich onder leiding van generaal Herman W. Daendels een comité, waarin Wilhelmus Irhoven van Dam, Isaac J.A. Gogel, Pieter Vreede, Gerardus Anthony Viisscher en Johannes Christiaan Hespe zitting namen, met als doel de omwenteling in Nederland onafhankelijk van de Fransen te bewerkstelligen. Het werven van krijgsvolk verliep succesvol. Er meldden zich duizenden vrijwilligers. Van der Willigen werd samen met Adriaan van Overveld uit Den Bosch verantwoordelijk gesteld voor de financiën. Het hele plan werd echter verijdeld toen de Franse volksrepresentanten Daendels en Hespe op grond van deze onderneming lieten arresteren. Van der Willigen kon toen niet anders dan concluderen dat het de Fransen er niet om te doen was het land te bevrijden, maar het te overheersen ten bate van Franse belangen. Hij schreef in zijn dagboek: 'Ik durfde dat echter niet hardop te denken. Men moest, om aan geene ergere knevelaryen en mishandelingen blootgesteld te zyn, nog dikwils zeggen *Aap wat heb je mooie jongen.*'³⁶

Van der Willigen inzet om de onrechtmatige Franse vorderingen tegen te gaan, had hem een grote achting bij de Tilburgse bevolking bezorgd. In juni 1795 werd hij voor het ambt van drossaard verkozen, een functie die enigszins vergelijkbaar is met die van een tegenwoordige burgemeester. Een drossaard of drost was een vertegenwoordiger van de Staten, die echter niet alleen belast was met de openbare orde, maar ook met de daaraan verbonden rechtspraak.

In augustus 1795 werd Van der Willigen benoemd tot plaatsvervangend Provisioneel Representant van Bataafs Braband. De Tilburgse Vaderlandsche Sociëteit 'Staats Brabant moe van slaverny, verklaart in het eind zig zelven vry!' stuurde hem aan het eind van die maand, samen met Anthoni Verbunt, als gecommiteerde naar de Centrale Vergadering, die gedurende acht dagen bijeen kwam in Den Haag. Tijdens deze vergadering werd de Nationale Vergadering geproclameerd.

Van der Willigen kreeg er ruzie met de radicale patriot van de Boscche Vaderlandsche Sociëteit, Willem Hubert, wiens ultrarepublikeinse partij de naam van 's Hertogenbosch veranderde in 'Brutusbosch'. Hij vond Van der Willigen veel te gematigd probeerde hem verdacht te maken als 'te warm' en 'slijmerig'. Hubert suggereerde hiermee dat Van der Willigen in politiek opzicht behoorde tot de moderaten, die ook wel slijmgasten genoemd werden en een positie innamen ergens tussen de federalisten en unitarissen in. Van der Willigen weerlegde Huberts kritiek en legde hem daarmee het zwijgen op.

Hoe moeilijk Hubert lag binnen de Tilburgse Vaderlandsche Sociëteit, bleek ondermeer uit een brief, die Cornelis van Bommel, vice-president van dit genootschap, op 30 augustus 1795 aan de Tilburgse en Waalwijkse gedeputeerden in de Centrale Vergadering stuurde. Er was in deze vergadering een conflict gerezen over het al dan niet toelaten van joodse gecommiteerden, die tot de Amsterdamse sociëteit Felix Libertatis behoorden. Van der Willigen schreef hierover: 'Onder de lieden die het wel meenden in de vergadering [anders dan Hubert, volgens Van der Willigen] bevonden zich echter baarblykelyk ook eene menigte intriganten en zelfs liederlyke knapen. Sommige uitgemeten Bataaven hadden daarin ook zitting. Het was eene verwarden hoop; aan de eenen kant naar het scheen zeer vrydenkend en aan den anderen weder zeer

bevooroordeeld, gelyk bleek toen men er twee of drie zeer geschokte Amsterdamsche jooden uit wilde weeren, NB omdat ze jooden waren, waartegen ik my echter met vrucht hielp verzetten, G. Paape was toen President, vervolgens zekere Ruisch van Delft en naderhand onder anderen Strik van Linschoten. Eindelyk hebben de redelyke menschenvrienden toch moeten onderdoen en de jooden³⁷ zijn door de meerderheid van de vergadering geweerd. De Dort Asser³⁷ behoorde tot dezelve. Zy waren gecommiteerd van de societeit: *Felix Libertatis* te Amsterdam.'³⁸

Carel Asser, mede-oprichter van Felix Libertate.
GAT: Arch.AvdW, *Dagboek 1791-1802*, p.159.

Uit de brief van Van Bommel blijkt dat er een commissie was samengesteld om in deze zaak te beslissen. Daarin had ook Hubert zitting genomen. Van Bommel was erover verbolgen dat Van der Willigen, Verbunt en de Waalwijkse gedeputeerden Johan Adolph Pannebakker en Johannes Arnold van Hemert³⁹, op geen enkele wijze bezwaar hadden aange-tekend tegen de deelname van Hubert aan deze commissie.⁴⁰ Waarom dat had moeten, en wat Huberts standpunt in deze zaak was, is niet duidelijk.

Het moeilijkste probleem voor de Bataafse Republiek was het totstandbrengen van de staatseenheid. Het federalisme was nog springlevend. Het lukte niet een aanvaardbare grondwet aangenomen te krijgen en in 1798 volgde een staatsgreep door de unitarissen, gesteund door de Fransen. Federalisten en zelfs gematigde unitarissen werden gevangen genomen. De democraten proclameerden de uniteit en werkten deze uit in een grondwet. De leden van de op 1 maart 1796 ingestelde Nationale Vergadering werden verplicht een eed af te leggen waarin zij hun onveranderlijke afkeer betuigden van het stadhouderschap, het federalisme, de aristocratie en de regeringloosheid. Behalve de prinsgezinden werden nu dus ook de federalisten uitgesloten van deelname aan de Nationale Vergadering.

Het Uitvoerend Bewind waar Pieter Vreede onder anderen zitting in nam, kreeg de opdracht uitvoering aan de grondwet te geven en daartoe organieke wetten te ontwerpen. Van der Willigen was het niet altijd eens met de handelwijze van het Uitvoerend Bewind en liet zich daarover uit op de kwartiersvergadering van Oisterwijk. De zogenoemde revolutionaire agenten, een landelijk opererende inlichtingendienst, vonden Van der Willigen niet zuiver genoeg maar adviseerden niet om hem uit zijn ambt te onttrekken.

Van der Willigens kritiek had mogelijk betrekking op het grootschalige ontslag van ambtenaren die plaats moesten maken voor 'goede' patriotten, op de verbeurdverklaring van de bezittingen van de regenten van voor 1795 - confiscaties, waarmee het Uitvoerend Bewind de zware oorlogsschattingen aan Frankrijk wilde betalen - en op het volslagen willekeurig schrappen van meer gematigde patriotten op de lijsten van

Zie voor ledenlijsten van patriottische organisaties en bestuurscolleges in Staats-Brabant en Bataafs Braband: Auguste Rudolph Marie Mommers; *Brabant van generaliteitsland tot gewest. Bestuursinrichting en gezagsuitoefening in en over de landen en steden van Staats-Brabant en Bataafs Braband 14 septemeber 1629 - 1 maart 1796*. Nijmegen 1953. N.V. Dekker & Van de Vegt.

'De Leden der Vaderlandsche Sociëteit "Staats Brabant moe van slaverny, verklaart in het eind zig zelve vry!" Te Tilburg. Aan Hunne Gedeputeerden des Burgers A. van der Willigen en A. Verbund, Pannebakker en Van Hemert.' GAT: Arch.AvdW.: *Staatkundige stukjes [...]* 1795.

stemgerechtigden.⁴¹

Door de staatkundige veranderingen na de staatsgreep van 1801 zag Van der Willigen zich genoodzaakt zijn functie als drossaard neer te leggen. Napoleon, die in 1799 door een staatsgreep in Frankrijk aan de macht was gekomen, wilde in de Bataafse Republiek een nieuwe staatsregeling die de macht van het Vertegenwoordigend Lichaam zou beperken. Met voorbijgaan van het Uitvoerend Bewind een ontwerp voor zo'n staatsregeling rechtstreeks voor aan de stemgerechtigde burgers. Er waren 416.000 kiesgerechtigden, maar daarvan kwamen er slechts 68.700 opdagen. 52.000 burgers stemden tegen de nieuwe grondwet, maar aangezien de niet-stemmers werden beschouwd als voorstemmers werd hij toch aangenomen.⁴²

Pieterse 1985-1986, p.135.
Van Hulzen 1984, deel 2, p.79.

Van der Willigen zal zich waarschijnlijk met deze gang van zaken niet hebben kunnen verenigen. Hij schreef dat de staatsregeling tegen zijn wijze van denken werd veranderd. Zijn post als drossaard zou vervallen en vervangen worden door een schoutplaats. Van der Willigen bedankte hiervoor. Nog twee andere redenen speelden daarbij een rol. Hij was al geruime tijd van plan te gaan reizen en zag daar nu een goede gelegenheid toe. Daarnaast werd hij ook weerhouden door de onaangename ervaringen, die hij rond de burgerbewapening had gehad.⁴³ Hij was lid geweest van de commissie ter inschrijving voor de burgerbewapening en was als zodanig mede verantwoordelijk voor een krachtdadige doorvoering van de burgerbewapening, na de landing van de Engelsen en Russen in Noord-Holland in 1799. Op hoog bevel moest er onder de rekruten geloot worden wie naar Noord-Holland zou moeten uitrukken. Dit leidde tot grote onrust onder de bevolking. Rellen en plunderingen waren het gevolg, maar werden onder leiding van der Willigen met behulp van een compagnie gewapende burgers uit Den Bosch, gewelddadig neergeslagen. De loting kon daarna snel doorgang vinden. Degenen die als aanstichters van de plunderingen werden aangemerkt, werden gearresteerd en in Den Bosch berecht.

Van der Willigen keek met tevredenheid terug op de wijze waarop hij zijn functie als drossaard vervuld had. Hij schreef dat hij nooit misbruik van zijn gezag had gemaakt.⁴⁴ In zijn ogen was de kern van zijn taak het recht te handhaven zonder de billijkheid uit het oog te verliezen.⁴⁵

Met zijn ontslag als drossaard nam Van der Willigen afscheid van de Meierij. Van 1802 tot 1805 verbleef hij in Frankrijk en vestigde zich daarna in Haarlem. Het tweede dagboek besluit met een kritiek op de Rooms-Katholieke kerk, die in zijn ogen de mondigheid van de Meierijse bevolking onderdrukte. 'Over het algemeen zyn hier [...] de menschen zoo kwaad niet, doch zij zyn zeer afhankelijk van de godsdienstige denkbeelden die men hun heeft ingeplant of liever van de gevoelens die zy zonder denken hebben aangenomen. Ik stem toe dat ook de begrippen van andere Secten veel invloed hebben op de volksmenigte, doch myne langdurige verkeerung onder de Roomschegezinde en myne onpartydige beschouwing van dezelve heeft my geleerd, dat de godsdienstige begrippen op hun al zeer veel invloed hebben en [zij] grootendeels slechts werktuigen zyn die door de hand der Priesters bewogen worden. Gelukkig dat velen dier raddraayers door de noodzakelyke order die er in de maatschappij heerscht in teugels gehouden worden, en dat de gevoelens in den mensch gelegd door de natuur, door valsche begrippen wel kunnen onderdrukt maar niet uitgedoofd worden. Zoo dat de opmerkzame betragter dikwils de waarheid ondervind van het spreekwoord dat zegt: de natuur gaat boven de leer. [...] Sedert de omwenteling is het inderdaad ook al zeer veel verbeterd want de inwoners hebben daar door hunne waarde als menschen eenigsints leeren kennen.'⁴⁶

Na zijn terugkeer in Haarlem heeft Van der Willigen geen politieke functies meer vervuld, maar hij was nog wel betrokken. Uit een 'In memoriam' van 1839 voor Adriaan Loosjes Pz.: 'Elke nieuwe ramp die dat vaderland trof, ging hem [Loosjes] als een scherpsnijdend zwaard door de ziel; en toen zijne landgenooten - het nakroost der helden uit den

GAT: Arch.AvdW, *Dagboek 1791-1802*, p.187.

GAT: Arch.AvdW, *Dagboek 1791-1802*, p.195-196.

GAT: Arch.AvdW, *Dagboek 1791-1802*, p.183: 'Bestel [en/van] Gronden der Natuurlijke Rechtsgeleerdheid had ik gelezen en herlezen inzonderheid ook over de Rechtvaardigheid en de billykheid. Ik vond het in myn vak zeer nuttig.'

GAT: Arch.AvdW, *Dagboek 1791-1802*, p.197-198.

tachtigjarigen oorlog! - gedwongen wierden, om aan den troon eens vreemden geweldenaars een koning af te bedelen; toen bij die vernedering allen, door de ramp der tijden gedrukt, angstig zwegen, had Loosjes, met twee andere Haarlemsche burgers, C. DE KONING en A. VAN DER WILLIGEN, den moed, om door het verspreiden van een verzoekschrift, eene poging tot het afweren van den gevreesden slag te doen.'⁴⁷

De tijding in 1806 dat Lodewijk Napoleon zou worden aangesteld als koning van het Koninkrijk Holland bracht inderdaad grote onrust teweeg. Het zelfstandig binnenlands bestuur zou daarmee totaal verloren kunnen gaan en men vreesde dat de belangen van Frankrijk zouden prevaleren boven die van Holland. Het adres dat Van der Willigen, Adriaan Loosjes en Cornelis de Koning richtten aan 'H[unne] H[oog] M[ogende] vertegenwoordigende het Bataafsche Gemeenebest' werd op grote schaal verspreid ter ondertekening. Het lag in alle koffiehuisen, sociëteiten en herbergen van Haarlem, maar het werd weinig ondertekend. Ook Van der Willigen weet dat aan een grote angst onder de bevolking.

'Herinneringen wegens Adriaan Loosjes Pz.' *Jaarboekje van den boekhandel 1839*. p.118-138. UBA Zaal Boekhandel, catalogus van boekhandelaren, dossier Loosjes. Ook gepubliceerd in: *Bijdragen tot de geschiedenis der Nederlandse boekhandel* I.

In 1810 raakte Van der Willigen ernstig ziek. Een gezwel in zijn heup tastte het spierweefsel aan en hij verzwakte zodanig dat zijn toestand kritiek werd. Langzamerhand herstelde hij echter weer. Al met al had hij een half jaar thuis gezeten toen hij zich met krukken weer buiten de deur waagde. Hij was zo blij met zijn herstel, dat de inlijving van het Koninkrijk Holland door Frankrijk in eerste instantie nauwelijks indruk maakte. De gevolgen daarvan zou hij echter snel genoeg merken. Door de tiërcering, de vermindering van 's lands obligaties na de aansluiting bij Frankrijk, verminderde ook zijn inkomen. Hij zag zich genoodzaakt een nieuwe bron van inkomsten te zoeken. Die vond hij in de kunsthandel. Op 20 juli 1811 werd bij Adriaan Loosjes een inval gedaan en de drie delen van Van der Willigens *Parijs in den aanvang van de negentiende eeuw* in beslag genomen. Loosjes kreeg de last tot confiscatie niet onder ogen en een reden ervoor werd nooit gegeven.⁴⁸ Ook in andere plaatsen werd het geschrift verboden en uit de catalogi van de openbare verkopen geschrapt. Echter niet overal, hetgeen duidt op een tamelijk willekeurig beleid. Het schrijven werd Van der Willigen niet belet. Wel werden een aantal passages geschrapt uit zijn *Aanteekeningen op eene reize van Parijs naar Napels*. Dat liep allemaal via Loosjes, tot opluchting van Van der Willigen. 'Zelf verkoos ik [...] in geene onmiddelyke aanraking met die wezens welke tot censurs benoemd waren te komen [...].'⁴⁹ In maart 1815 verscheen een tweede druk van *Parijs in den aanvang van de negentiende eeuw*, met daarin 'vele passagien, welke den liberalen denktrant van den

A. Loosjes Pz.; 'Nodig berigt wegens het werk getiteld: *Parijs in den aanvang van de negentiende eeuw* [...]'. In: *Nieuwe algemeene konst- en letterbode* [...]. Nr.10, 11 maart 1814, p.150-152. Uit dit bericht blijkt dat de geconfisceerde eerste druk al door Loosjes zelf gecensureerd was. Hij schrijft dat hij, ter voorkoming van onaangenaamheden, 32 zogenaamde verbeterblaadjes 'zeer tegen dank van den Auteur', had ingevoegd en kondigt het verschijnen van een tweede druk in de oorspronkelijke vorm aan. De hele gang van zaken is nogal vreemd. Er kon in die tijd geen boek gedrukt worden, voor het door de handen van de Franse censurs was gegaan. Loosjes heeft dus in eerste instantie toestemming gekregen om *Parijs in den aanvang van de negentiende eeuw*, te drukken. Vermoedelijk hebben de censurs iets over het hoofd gezien, wat ze kennelijk zo bedreigend achtten voor de Franse politiek, dat ze tot confiscatie zijn overgegaan. GAT: Arch. AvdW, *Dagboek 1805-1831*, p.1811/4

schrijver ademen, [...], die in de vorige druk niet voorkomen.'⁵⁰

In 1814 publiceerde Van der Willigen bij Adriaan Loosjes *Fragmenten van aantekeningen betreffende Napoleon Buonaparte en zijne Regering*, een uiterst kritisch boekje dat het machtsmisbruik en de beknotting van de vrijheid van de Bataafse Republiek door Napoleon aan de kaak stelt. Mede door zijn persoonlijke ervaringen volkomen verbitterd over de Franse politiek, koos Van der Willigen na de val van Napoleon, voor het machtsherstel van de Oranjes.

Saakes 1814-1818.

Vanaf 1818 keerde Van der Willigen zich in zijn dagboek in steeds fellere bewoordingen tegen het toenemend obscurantisme en de politieke macht van de Rooms-katholieken, met name van de Jezuïeten. Het wantrouwen tegen de Jezuïeten was aan het begin van de achttiende eeuw in de Noordelijke Nederlanden een wijd verbreid verschijnsel⁵¹, maar al lezende in het tweede deel van Van der Willigens laatste dagboek, krijgt men gaandeweg de indruk dat dit wantrouwen bij hem nogal paranoïde trekken had. De Belgische onafhankelijkheidsstrijd lijkt hij gezien te hebben als één groot Jezuïeten-complot tegen de vrijheid-lievende geest in de Noordelijke Nederlanden. Met enthousiasme begroette hij de pogingen van de Zuid-Amerikanen om zich van Spanje los te maken en hun vrijheid te verwerven, maar hij vreesde de veelvermogen-geestelijkheid die de kant van Spanje zou blijven kiezen, omdat haar belangen daarbij beter gewaarborgd waren. De Roomse hiërarchie verdroeg zich in zijn ogen niet met vrijheidsliefde.⁵²

Ook in de Zuidelijke Nederlanden begon de geestelijkheid op te spelen, omdat ze te weinig politieke invloed had. Hetzelfde gold voor de adel, die zich graag in zijn oude rechten hersteld zag. Per slot van rekening was zijn rang qua oorsprong niet minder dan die van de koning zelf. Van der Willigen gruwde van dit soort standpunten. Wat hem betrof was het adellijk stelsel van erfrechten volstrekt uit de tijd en behoorde politieke macht direct voort te vloeien uit iemands deugd en verdienste voor het vaderland.⁵³

In 1823 uitte Van der Willigen heftige kritiek op het zogenaamde Heilig Verbond dat op 26 september 1815 gesloten werd tussen de keizers van Rusland en Oostenrijk en de koning van Pruisen. Later sloten zich de koning van Frankrijk en, tot Van der Willigens grote spijt, ook Willem I bij deze alliantie aan. De machthebbers beloofden elkaar als broeders lief te hebben en als vaders over hun onderdanen te regeren. Ook Willem I beschouwde zijn onderdanen als onmondigen, voor wie hij hard wilde werken, maar die hij geen politieke invloed wilde geven. Hij regeerde onder het motto 'alles voor, maar niets door het volk'.⁵⁴ De Leidse professor Johannes van Voorst had in 1817 of 1818 bij het afscheid van zijn rectoraat, de gunstige uitwerking van het Heilig Verbond in een oratie verdedigd, maar Van der Willigen was het in het geheel niet met hem eens. In Frankrijk - dat in 1822 en 1823 in opdracht van het Heilig Verbond oorlog voerde tegen de liberalen in Spanje en de absolutistische regering van Ferdinand VIII herstelde - en elders werd in zijn ogen alles aangewend om de Verlichting tegen te werken. Geweld, leugens, heerszucht en bijgeloof streden er tegen recht en waarheid. Over de redevoering van Van Voorst schreef hij:

De heilrijke gevolgen, welke in die oratie, uit het heilig verbond voorspeld worden, zijn: bestendige vrede tusschen de statendommen, rust, eensgezindheid, het geluk der volkeren, Godsdienstige verdraagzaamheid, volkomene vernietiging van den afschuwelijken slavenhandel, de uitbreiding en bloei van den Godsdienst en vooral meerdere verlichting en verdraagzaamheid in Europa's zuidelijke gewesten. - Wat heeft de goede man zich

Zie voor de geschiedenis van de Jezuïeten in Nederland de begeleidende publikatie *Jezuïeten in Nederland*, bij de gelijknamige tentoonstelling, georganiseerd Rijksmuseum Het Catharijneconvent. Utrecht 1991. Voor een algemene geschiedenis van de orde, zie: Herman H. Somers; *Geheim en wijsheid der Jezuïeten. Het epos van een militante orde (1540-1990)*. Antwerpen/Baarn 1991. Hadewijch.

GAT: Arch.AvdW, *Dagboek 1805-1831*, p.1818/2.

GAT: Arch.AvdW, *Dagboek 1805-1831*, p.1820/10.

Van Hulzen 1984, deel 2, p.123.

bedrogen! Dit onheilig verbond is door de Jezuiten ontworpen, die niet anders dan de volkomene onderwerping aan de Pausselyke kerk ter hunnen voordeele bedoelen. - Hoe kunnen protestantsche mogenheden in zulke ontwerpen deelen? zou men billyk mogen vragen indien men hen voor lieden van doorzigt hield; doch zy worden geregeerd door hunne ministers en welke middelen kunnen er niet in het werk gesteld worden om deze te winnen. Wat zal de oorlog in Spanje uitwerken? Die oorlog die ontwijffelbaar door de Jezuiten en de in Frankrijk teruggekeerde Emigranten berokkend is. - De gevolgen zyn onberekenbaar indien deze huichelaars en heerschzuchtig[en] het winnen; eindelyk zullen zy ook wel beproeven om de protestantsche staten onder hun juk te brengen en ons land, waarvan tweederde der bevolking thans Pausgezind is ligt dan het eerst aan de beurt. Wie zou voor vijftwintig jaren vermoed hebben dat men in Frankrijk de zaken op die laagte zien hebben kunnen terug dryven?⁵⁵

De beste manier om obscurantisme en bijgeloof terug te dringen zag Van der Willigen in het verspreiden van gezonde verlichte ideeën in geschriften die politiek gezien niet al te veel aanstoot zouden geven. 'Wanneer de menschen geene zuivere gezonde kost willen gebruiken, moeten de eerlyke lieden met de bereiding van het voedsel belast zich naar den smaak en gewoonte schikken en pogen om er zoo veel goeds onder te mengen als zij kunnen. Men krygt zoo doende de menschen nog iets goeds in het lyf. Anders weigeren zy alles.'⁵⁶ Om dezelfde reden was hij ook tegen de naamgeving van het in nieuwe vorm heropgerichte Collegium Philosophicum in Leuven. De Oostenrijkse keizer Jozef II had dit college in 1786 gesticht om de opleiding van de geestelijken in de Zuidelijke Nederlanden onder controle van de regering te brengen. Dat leidde echter tot grote ontevredenheid onder de katholieken, hetgeen de volgende keizer deed besluiten het college weer op te heffen. Willem I verving vervolgens in 1825 de seminaries - de vooropleiding voor de geestelijkheid - door een nieuw Collegium Philosophicum. Wie niet zijn vooropleiding aan het Collegium Philosophicum doorlopen had, werd niet tot de seminaries toegelaten. Voorts werd aan ieder die in het buitenland gestudeerd had de toegang tot enig geestelijk ambt ontzegd. De bedoeling van deze maatregel was de invloed van de Jesuïeten op het onderwijs terug te dringen.⁵⁷ Van der Willigen vroeg zich af of dit doel niet op een andere manier bereikt had kunnen worden. Ook nu riep het college veel weerstand op en dat was in zijn ogen niet verwonderlijk. De toevoeging 'philosophicum' moest wel aanstoot geven.⁵⁸

Van der Willigen vond dat het aanzienlijk financieel vermogen van de bijbel- en zendelingengenootschappen effectiever benut zou moeten worden tegen de jezuïtische invloed, eventueel zelfs op een corrupte manier: 'Ook tegen de omkoopning der Jesuiten kon men omkoopning stellen.'⁵⁹ Tegelijkertijd keerde hij zich ook tegen dweepzucht uit protestants-christelijke hoek. De ideeën die Da Costa in zijn *Bezwaren tegen de geest der eeuw* uit de doeken deed, vond hij hoogst ongerijmd. Hij noemt met name diens verdediging van de rechten van de adel op grond van geboorte. Van der Willigen achtte het niet onwaarschijnlijk, en hij zegt velen met hem, dat Da Costa en zijn leermeester Bilderdijk emissaires voor de Jesuïeten onder de protestanten waren.⁶⁰

GAT: Arch.AvdW, *Dagboek 1805-1831*, p.1823/3.

Van Hulzen 1984, deel 2, p.132-133.

GAT: Arch.AvdW, *Dagboek 1805-1831*, p.1826/2.

GAT: Arch.AvdW, *Dagboek 1805-1831*, p.1823/7.

GAT: Arch.AvdW, *Dagboek 1805-1831*, p.1823/9.

Op het eerste gezicht lijkt Van der Willigens oordeel over de Jezuïeten nogal paranoïde. Of het nu de Belgische opstand, Frankrijks oorlog tegen Spanje, het uitblijven van daadkrachtig optreden door de christelijke mogendheden tegen de Turkse machtsuitbreiding in Europa of de dood van de Russische keizer Alexander is, overal vermoedde hij het jezuïtisch gif. Toch zijn er een aantal factoren, die erop wijzen dat paranoia een te simpele verklaring voor zijn houding is. Op de eerste plaats kan niet gezegd worden dat hij in het bijzonder beducht was voor de macht van het katholicisme. Hij was van mening dat politieke rechten niet gekoppeld mochten zijn aan welke religie dan ook. In die zin was hij even beducht voor protestantse, joodse of islamitische invloed op de politiek in Europa. Op grond van zijn opvatting dat kerk en staat gescheiden moesten zijn, kon hij tegelijkertijd pleiten voor de emancipatie van Ierland.⁶¹ Voorts was hij niet de enige die de Jezuïeten zoveel macht toekende. Hanou schrijft over Kinker dat hij het bestaan vermoedde van een meesterplan 'van hooger en verborgen bestuur', en citeert hem vervolgens: 'En wanneer deze gissing niet ongegrond is; waaraan zal men dan met meer waarschijnlijkheid denken kunnen, dan aan de daartoe in alle opzichten het meest berekende orde der Jezuïten? Vooral, wanneer men zich daarbij herinnert, dat het herstel dezer orde, gelijkelijk inviel met de jongste bevrediging van *Europa*.' Onder druk van de Verlichting was de Jezuïetenorde in 1773 opgeheven, maar in 1814 met het begin van de reactie weer opgericht. Hanou stelt, zonder Kinkers zorgen geheel als belachelijk van de hand te willen doen, dat hij af en toe al te zeer overal conspiraties en geheime machinaties zag, en noemt daarvan als voorbeeld... Kinkers vermoeden dat de school van Bilderdijk 'eene orde van *Kruisridders* wil stichten, een protestantsch, of liever, een half Katholisch Jezuitismus [...].'⁶² Van der Willigen stond ook op dit punt inderdaad niet alleen. Men kan zich afvragen of de paranoïde indruk die de uitspraken van Van der Willigen en Kinker al snel maken op een twintigste-eeuwse lezer, veroorzaakt wordt door het, wellicht wat al te grote taboe op complotdenken in onze tijd.

GAT: Arch.AvdW, *Dagboek 1805-1831*, p.1829/1.
Hanou 1988, p.115.

Van der Willigen is, zoals velen in zijn tijd, lid geweest van diverse genootschappen. In de achttiende en eerste helft van de negentiende eeuw bloeide - hier en daar kun je misschien zelfs zeggen 'woekerde' - in Nederland een genootschapscultuur. In meer en minder georganiseerde verbanden hield men zich bezig, zowel professioneel als dilettantistisch, met wetenschapsbeoefening en cultuur. Daarnaast werden er genootschappen opgericht die een menslievend of educatief doel hadden en bestonden er - tot het einde van de achttiende eeuw - vele politieke genootschappen. Wim van den Berg, onderzoeker van de Nederlandse genootschapscultuur, schrijft dat de achttiende- en negentiende-eeuwse genootschappen, hoe verschillend hun verschijningsvormen en doelstellingen ook geweest mogen zijn, hun ontstaan en betekenis vooral te danken hadden aan een moeiteloos samengaan van verlichtingsdenkbeelden en een specifieke invulling van de sociabiliteitsgedachte. In gemeenschappelijke activiteit waren zowel zelfontplooiing als algemene vooruitgang beter gewaarborgd dan in een individueel optreden. Van den Berg haalt ook W.W. Mijnhardt, eveneens kenner van het Nederlands genootschapsleven, aan. 'De sociabiliteit stoelt op de overtuiging, dat alleen in een vrijwillige aaneensluiting in vriendenkring, gezelschap en genootschap de basis gelegd kon worden voor kennis, deugd en geluk. Binnen een kring van intimi, zo dacht men, kon een klimaat ontstaan, waarin de burger leerde zijn hartstochten te bedwingen, zich te bevrijden van vooroordelen, deugd te beoefenen en zijn natuurlijke vermogens te ontwikkelen met behulp van 'beschavende' en 'nuttige' wetenschappen.'⁶³

Tegen deze benadering van de achttiende- en negentiende-eeuwse genootschappelijkheid heeft André Hanou ingebracht, dat de suggestie wordt gewekt dat genootschappelijkheid (sociabiliteit) een doel op zichzelf was. Bij mensen als Kinker die geïnspireerd werden door Kant's kritische wijsbegeerte, had het verlichtingsideaal twee polen: de zelfontwikkeling van het individu dat zich bewust is van zijn eigen verantwoordelijkheid en dat de plicht en taak heeft te onderzoeken welke (morele) waarheid voor hem te bereiken is; en daarnaast een mensheid in een zeer groot samenlevingsverband (een wereldstaat), waarin ieder de eigen waarden op een tolerante en kosmopolitische wijze kan beleven. Vanuit dit ideaal was er een streven om de relatief gesloten circuits van de genootschappen open te breken en de genootschappelijke arbeid rendabel te maken voor een groter doel. Een streven dat binnen een aantal grote genootschappen nogal eens leidde tot een gespannen situatie.⁶⁴

Om nader te kunnen bepalen of Van der Willigen een duidelijke positie in deze discussie innam, is diepgaander onderzoek noodzakelijk dan ik hier heb kunnen doen, naar de rol die hij in diverse genootschappen speelde. Met de nodige voorzichtigheid veronderstel ik echter dat Van der Willigen niet direct affiniteit had met een kosmopolitisch verlichtingsideaal. Dat geldt zeker voor de periode tot 1800, waarin Rousseau en diens op de natuurstaat gebaseerd maatschappij-ideaal waarbij de zedelijke wetten directe afgeleiden van de natuurwetten zijn, zijn grootste inspiratiebron was. De gemeenschappelijke activiteit binnen de genootschappen was voor Van der Willigen op de eerste plaats belangrijk. Genootschappelijkheid was eerder een voorwaarde voor, dan een middel tot oefening in kennis en deugd. Op haar beurt was deze oefening in Van der Willigens denkbeelden eerder een middel tot zedelijke verheffing van de maatschappij waarin hij zelf leefde, dan dat zij ten goede zou moeten komen aan de ontwikkeling van

Van den Berg 1995, p.11.

Hanou 1988, p.50-51.

iets als een wereldstaat en wereldburgerschap.

Een actieve betrokkenheid bij het genootschapsleven begon voor Van der Willigen bij zijn komst in Tilburg in 1792. Hij werd lid van een leesgenootschap.⁶⁵ Er werden boeken gelezen die vanuit een liberale denkwijze geschreven zijn, hetgeen enkele katholieke leden op reprimandes van hun geestelijken kwam te staan. Naast het lezen van boeken werd er gediscussieerd over literaire en sociale onderwerpen, een bibliotheek opgezet en essaywedstrijden georganiseerd over actuele zaken. De regering beschouwde dit soort leesgezelschappen als ongevaarlijk. Ze hielden zich echter ook bezig met geheime activiteiten als de opslag van wapens en het onderhouden van contacten met de Fransen. Toen deze de grenzen naderden, veranderden de leesgezelschappen in forums voor politieke discussie en werden ze de opvolger van de voormalige patriottische sociëteiten.⁶⁶

Via oom Van Eybergen maakte Van der Willigen kennis met een Haarlemse sociëteit genaamd *de Kamer onder de spreuk Trouw moet blijken*, een oude rederijderskamer. Van Eybergen en zijn vrienden waren lid van deze sociëteit. De rederijkerstraditie is nog terug te vinden in het jaarvers dat bij elke jaarwisseling gemaakt werd als heilwens voor een andere Haarlemse kamer, de *Wijngaardranken* die het motto *Liefde boven al* voerde. Liefde boven al beantwoordde de heilwens op dezelfde wijze. Deze uitwisseling van heilwensen ging gepaard met een plechtigheid. Voor het overige was er weinig oorspronkelijks overgebleven. 's Ochtends kwam men bijeen om borrels te drinken en de kranten en tijdschriften te lezen. 's Avonds werd er omber⁶⁷ gespeeld en thee gedronken. Bij zijn bezoeken aan Haarlem bezocht Van der Willigen regelmatig de sociëteit van zijn oom. Hij zal er de kranten gelezen hebben en 's avonds kwam hij laat omdat hij niet speelde. Aanspraak heeft hij er waarschijnlijk niet op de eerste plaats gezocht, want hij schreef dat er in de vriendenkring van Van Eybergen weinig mensen waren wiens onderhoud hem beviel. Lieden van smaak vond men volgens Van der Willigen eerder onder de burgerklasse, dan onder de zogenaamde fatsoenlijke lieden.⁶⁸ Kennelijk bestond er in de Haarlemse bevolkingshiërarchie een groep die deftiger was dan de burgerij, maar minder betrokken bij wetenschap en cultuur. Het was deze groep die zich ophield in de sociëteit *Trouw moet blijken*. In latere jaren veranderde blijkbaar het ledenbestand van *Trouw moet blijken*, want Van der Willigen werd in 1816 zelf lid en volgde toen I. ten Brink op als factor. In die functie zou hij tot het einde van zijn leven de jaar-

De naam van dit genootschap heb ik niet kunnen achterhalen.
Pieterse 1985-1986, p.138,140.

Omber is een van oorsprong Spaans kaartspel met drie spelers, van wie er twee als maats optreden en proberen de derde het halen van het vereiste aantal slagen te beletten. Van Dale: *Nieuw handwoordenboek der Nederlandse taal*. 9e druk.

GAT: Arch.AvdW, *Dagboek 1766-1792*, p.164-165.

verzen schrijven. Een aantal daarvan werd gepubliceerd in het *Magazijn voor het armenwezen* (1818) en in *Mnemosyne* (1825 en 1827).

Voor Van der Willigen was elk bezoek aan Haarlem een kans om zich op de kunsten en wetenschappen toe te leggen. In de Meierij had hij daartoe veel minder gelegenheid. Hij werd er in 1793 lid van het Collegium physicum Harlemense.⁶⁹

GAT: Arch. AvdW, *Dagboek 1791-1802*, p.18. Van der Willigen schreef in zijn dagboek dat hij lid werd van een niet met naam genoemd fysisch college. In Haarlem bestond naast het Collegium Physicum Harlemense ook het 'Natuurkundig College'. Dat werd echter in 1788 opgeheven. (De Jonge 1995, p.22)

In 1797 kreeg Van der Willigen het lidmaatschap van het Tilburgse *Genootschap ter Bevordering van ware Godsdienst, Deugd, Kunst en Wetenschap* min of meer opgedrongen. Hij kreeg een diploma, zag zijn naam op de ledenlijst staan en een verhandeling over godsdienst en volksonderwijs, geschreven om in de Tilburgse Vaderlandsche Sociëteit voor te dragen, werd samen met zijn gedichtje 'Aan de Vriendschap', zonder zijn medeweten gepubliceerd in de bundel *Eerste proeven [...]* van het genootschap, die werd uitgegeven bij A. van Dieren in Grave (± 1797). Toch secretaris van het genootschap geworden, ontstond er een correspondentie met de directeur Servaas van de Graaff. De brieven van de laatste hebben vrijwel allemaal dezelfde strekking. Niet verlichte lieden probeerden het genootschap in een verkeerd daglicht te stellen; desondanks groeide het aantal leden en Van der Willigen werd verzocht om vooral via Pieter Vreede vooraanstaande leden te werven om het genootschap meer aanzien te geven. Het liep echter allemaal op niets uit. Geplande publikaties zagen nooit het licht en de financiën werden slecht beheerd.⁷⁰

In 1800 nam Van der Willigen zitting in de Landbouwkundige Commissie van de Nationale huishoudelijke Maatschappij.⁷¹ Deze commissie was echter niet erg actief. Van der Willigen was daarover teleurgesteld. Hij was van mening dat er juist op landbouwkundig terrein heel wat werk te doen viel.

Op 24 december 1793 had Van der Willigen zich ingeschreven als buitenlid van het Haarlems kolderiek dichtgenootschap *Democriet* en het pseudoniem Hoogeveen aangenomen.⁷² Het genootschap werd in 1789 opgericht onder het motto 'Dicere Ridendo Verum': 'Lachend de waarheid spreken', hetgeen de plicht was van elk lid. Daarbij ging het vaak om de politieke waarheid maar ook om de waarheid omtrent zichzelf en de andere leden; om spot en zelfspot. *Democriet* was een besloten genootschap dat niet naar buiten trad en in toenemende mate geen invloed van buitenaf toeliet. Het doel was boertige poëzie te schrijven, waarin kritiek geuit kon worden. De leden schreven onder hun eigen naam in, maar werden verder aangesproken met een pseudoniem dat gekozen werd uit namen van vroegere dichters. Het meest waarschijnlijk is dat Van der Willigens pseudoniem betrekking had op de Leidse boekhandelaar en letterkundige Cornelis van Hoogeveen⁷³, die in mei 1792 was overleden. Hij stond aan de wieg van het in 1766 opgerichte Leidse dichtgenootschap *Kunst* wordt door Arbeid verkregen en was tevens bestuurlid de toneelvereniging *Veniam pro laude*, waarvoor hij verschillende dichtstukken schreef. Dit zal Van der Willigen aangesproken hebben.

Binnen *Democriet* werden niet alleen verzen gemaakt, ook de notulen van de bijeenkomsten werden in rijm geschreven en de vrolijkheid ervan werd belangrijker gevonden dan het waarheidsgehalte. In de beginperiode was *Democriet* vooral een plaats waar de leden op een vrolijke toon hun kritiek op de maatschappij konden uiten. In de negentiende eeuw werd het tevens een plek waar gevestigde burgers zich in kolderiek gedrag konden uitleven.

Na zijn vestiging in Haarlem in 1805 werd Van der Willigen meteen actief lid en als zodanig door de leden van *Democriet* enthousiast begroet.⁷⁴ Samen met Pieter Bodisco profileerde hij zich de eerste jaren

Pieterse 1985-1986, p.140. GAT: Arch.AvdW, *Dagboek 1791-1802*, p.169.

GAT: Arch. AvdW, *Dagboek 1791-1802*, p.182.

Zie voor de geschiedenis van *Democriet*: Willemsen 1995.

Molhuysen en Kossmann 1911-1937, deel VII, p.242.

Willemsen 1995, p.42.

als clown, waardoor het genootschap een nieuwe impuls kreeg.⁷⁵ Later werd het dichten zelf voor Van der Willigen belangrijker, terwijl voor veel leden de gezelligheid meer op de voorgrond kwam. Van der Willigen wordt gekenmerkt als een gangmaker binnen Democriet.⁷⁶ In 1824 zou Democriet de noodlijdende *Wijngaardranken* opkopen.

In 1806 werd Van der Willigen lid van het Haarlems departement van de *Maatschappij tot Nut van 't Algemeen*. Dat lidmaatschap was echter van korte duur. Tijdens een algemene vergadering van 't Nut in Amsterdam werd voorgesteld om Lodewijk Napoleon te complimenteren voor zijn bezoek aan Leiden na de buskruitramp in het begin van 1807. Van der Willigen keerde zich tegen het voorstel, maar kon niet voorkomen dat het werd aangenomen. Hij zegde daarop zijn lidmaatschap op.⁷⁷ In 1807 werd hij lid van het *Haarlemsch Teeken Collegie* en van het *Zaturdagsche Kunstgezelschap*.⁷⁸

Willemsen 1995, p.42.

Sliggers 1995, p.153.

GAT: Arch.AvdW, *Dagboek 1805-1831*, p.1807/2.

GAT: Arch.AvdW, *Dagboek 1805-1831*, p.1807/2.

In een brief, gedateerd op 22 september 1809, bood het *Arnhemsch Natuur- en heemkundig Genootschap* Van der Willigen het honorair lidmaatschap aan. Hij nam het aanbod aan en verzocht om meer informatie over de werkzaamheden van het genootschap. Daarna vernam hij er niets meer van.⁷⁹ Kennelijk ging het er voor het genootschap vooral om zijn naam op de ledenlijst te kunnen schrijven, hetgeen vaker voorkwam.

Eind 1811 werd Van der Willigen lid, van het Haarlems gezelschap *Oeffening in Weetenschappen*, het departement letterkunde. In 1818 gaf hij voor dit gezelschap een verhandeling over zijn bedenkingen tegen Luther's kerkhervorming. Hij was van mening dat de hervorming van de kerk beter volgens de lijn van Erasmus had kunnen geschieden. De lutherse hervorming had een grote reactie veroorzaakt, waardoor de macht van de pausen en de invloed van de Roomse hiërarchie was versterkt. Dat was in Van der Willigens ogen zeer nadelig geweest voor de maatschappij. Na de eerste schokken had de hervorming zich ook niet meer uitgebreid. Oorzaak: 'Men heeft de Jezuiten op schildwacht gezet.'⁸⁰

In 1812 bood *Teylers tweede Genootschap* hem het lidmaatschap aan. Buiten de met dit aanbod betoonde eer was hem, gezien de economische situatie in die dagen, ook het honorarium van /100,- niet onverschillig.⁸¹ Voor *Teylers tweede Genootschap* had Van der Willigen in 1808 een verhandeling geschreven in het kader van een prijsvraag over de oorzaken van het kleine aantal historieschilders in Nederland. Zijn antwoord werd met zilver bekroond en gepubliceerd in de *Verhandelingen* van het genootschap van 1809.

In 1813 werd Van der Willigen lid van de *Hollandsche*, later *Nederlandsche huishoudelijke Maatschappij*. Op 13 juni 1815 nam hij zitting in de directie. Een maand later werd hij samen met Adriaan Loosjes, Jan van Walré en Cornelis de Koning benoemd tot lid van de *Maatschappij van Nederlandsche Letterkunde* te Leiden.

In 1817 kreeg Van der Willigen herhaaldelijk het verzoek lid te worden van de Haarlemse vrijmetselaarsloge *Vicit Vim Virtus*, maar hij zag daarvan noch voor de loge, noch voor zichzelf het nut in. Wel droeg hij financieel bij aan de activiteiten van de loge.⁸²

Op 18 december 1817 deelde de *Academie voor schone Kunsten* in Antwerpen hem per brief mee dat hij benoemd was tot agrégé. In januari 1819 ontving hij van deze academie een diploma. Het deed hem deugd dat zowel in de zuidelijke als in de noordelijke gewesten de beeldende kunst gestimuleerd werd. Hij was van mening dat daarvan een gunstige invloed op de gewesten uitging. Op 1 januari 1822 werd hij lid van de *Koninklijke Academie van beeldende Kunsten* in Amsterdam.

Op 12 augustus 1815 hoorde Van der Willigen dat hij door de koning was benoemd op de post van schoolopziener. Al in de Meierijse periode lag het onderwijs hem na aan het hart en dat was nog steeds het geval. 'Geleerd hebbende dat om de verbeteringen in de Maatschappij bestendig te doen zijn men die niet zoo zeer zoeken moet in staatsomwentelingen, als wel door de verbetering der Maatschappelijke inrichtingen, waar toe

GAT: Arch.AvdW, *Dagboek 1805-1831*, p.1809/20.

GAT: Arch.AvdW, *Dagboek 1805-1831*, p.1817/4.

GAT: Arch.AvdW, *Dagboek 1805-1831*, p.1811-1812/1.

GAT: Arch.AvdW, *Dagboek 1805-1831*, p.1817/1. Van der Willigen wordt inderdaad niet genoemd in de ledenlijst van de loge, die toegevoegd is aan het artikel 'Drift en deugd. Literatuur van vrijmetselaars in de loge *Vicit Vim Virtus* voor 1830', van André Hanou. In: W. van den Berg, H. Eyssens en T. van Kalmthout (red.); *Haarlemse kringen. Vijftien verkenningen naar het literair-culturele leven in een negentiende-eeuwse stad*. Hilversum 1993. Verloren.

de mensen moeten worden voorbereid, was [ik] tevens overtuigd dat daar toe niets geschikter is dan de vorming van het aankomend geslacht door hun redelyke en gezonde begrippen in te boezemen en ten dien einde de onderwijzers der jeugd te vormen.'⁸³

Om de jeugd tot goed staatsburgerschap op te voeden was het in Van der Willigen's opvatting noodzakelijk vooroordelen te bestrijden en godsdienstige verdraagzaamheid bij te brengen. Onderwijzers en bestuurders in het onderwijs dienden van die beginselen doordrongen te zijn. Juist op deze punten was Van der Willigen echter na drie en een half jaar zijn post vervuld te hebben, zeer teleurgesteld en had hij het idee dat hij weinig goeds meer kon uitrichten. De voortdurende toename van de werkzaamheden aan zijn functie verbonden, stond niet meer in verhouding tot het nut ervan en evenmin tot het honorarium van /200,-.

Op de stadsarmenscholen van Haarlem had hij weinig invloed kunnen uitoefenen. Het beviel hem in het geheel niet dat het bestuur van die scholen vrijwel geheel bestond uit predikanten en kerkeradsleden van de Gereformeerde Kerk en dat die geest er nog steeds heerste, terwijl bijna de helft van de leerlingen uit roomsgezinde families afkomstig was. Hij had aan deze scholen industriescholen willen verbinden, om de kinderen in staat te stellen een vak te leren waarmee ze later in hun levensonderhoud zouden kunnen voorzien. Die pogingen waren echter tevergeefs.

Het was hem niet gelukt de in onderwijskringen bestaande geest van heerszucht en bekrompenheid te overwinnen. Dat bracht hem in 1819 tot het besluit zijn functie als schoolopziener neer te leggen.⁸⁴

GAT: Arch.AvdW, *Dagboek 1805-1831*, p.1819/2-6.

II. VAN DER WILLIGENS BETROKKENHEID BIJ HET TONEEL ROND 1800

Omstreeks 1800 bloeide het toneel in Nederland. Albach schrijft dat het veel meer dan nu het geval is, een volksvermaak was en dat overal in het land werd gespeeld, door professionele spelers maar ook door amateurs.⁸⁵ In kleine plaatsjes waar geen beroeps- of amateurtoneel was, brachten reizende gezelschappen hun voorstellingen. Er bestonden over en weer contacten tussen het professioneel en het dilettantentoneel. In talloze kleine theaters speelden liefhebberijgezelschappen. Voor veel jonge spelers vormden de kleine theaters een proeftuin, waarin zij konden uitproberen of hun spel bij het publiek aansloeg. Als dat het geval was konden ze er zich verder in de toneelkunst bekwamen. De meeste beroepsacteurs waren in deze theaters begonnen en kwamen er nog regelmatig met de liefhebberijgezelschappen spelen.

De schouwburgen hadden rond 1800 niet alleen een culturele maar ook een sociale functie. Veel van de bezoekers kwamen er niet zozeer om een stuk te bekijken, maar meer om andere mensen te ontmoeten. Het was er vaak zeer rumoerig, waardoor de spelers af en toe moesten schreeuwen om boven het lawaai uit te komen. Dit was niet alleen in Nederlandse theaters het geval. 'Het parterre maakte hier [Lyon], zoo wel als te *Parijs* tusschenbeide een vreeslijk geweld' schreef Van der Willigen in zijn *Reize door Frankrijk [...]*.⁸⁶ In de loges van de schouwburgen konden mensen die niet gezien wilden worden, bijvoorbeeld leden van de elite, anoniem een toneelstuk komen bekijken, dan wel hun lief het hof maken. Vanaf de bovenrangen, de zogenaamde 'schellingsplaats', waar het minder ordentelijk en deftig volk zich ophield, werden allerlei voorwerpen als uitgekauwde tabak, appel-, peren- en notenschillen, hoeden en flessen, naar beneden geworpen, alsof er niemand onder zat.⁸⁷ Van der Willigen waarschuwde voor oplichters die men in de schouwburg kon tegenkomen.⁸⁸

Het beroep van toneelspeler werd nog nergens in Europa algemeen gewaardeerd. In een Parijse verordening uit 1775 worden 'de vrouwlieden, aan den wellust dienstbaar', in twaalf klassen verdeeld. Na de prostituées in de eerste klasse volgen in de tweede de 'Toneelspeelsters van de Opera, enz.'⁸⁹ Ook in Italië hadden toneelspelers geen al te beste naam vanwege hun ongeregeld leven en vermeend onzedelijk gedrag⁹⁰ en hetzelfde gold voor Duitsland. In Frankfurt bijvoorbeeld, moesten de leden van een toneelgezelschap dat zich voor de winter aan de stad wilde verbinden, niet alleen in het bezit zijn van bewijzen van hun kunne, maar ook van gerechtelijke getuigschriften omtrent hun zedelijk gedrag.⁹¹

Albach 1956, hoofdstuk 9, p.141-158.

Reize door Frankrijk [...], p.94.

Albach 1956, p.141.

Parijs in den aanvang van de negentiende eeuw, deel I, p.143.

Parijs in den aanvang van de negentiende eeuw, deel I, p.113.

Aanteekeningen op eene reize van Parijs naar Napels [...], deel I, p.148-149.

Aanteekeningen op eene reize van Parijs naar Napels [...], deel

Van der Willigen was een groot liefhebber van het toneel en had contacten zowel in het liefhebberij- als in het professioneel toneel. Al op jonge leeftijd besteedde hij een groot deel van zijn vrije tijd met zijn kameraden aan het lezen van toneelliteratuur en het instuderen van allerlei rollen. Later bezocht hij veelvuldig de schouwburg en op zijn buitenlandse reizen hadden de nationale toneelgroepen, hun opvoeringen en wijzen van spelen, zijn speciale aandacht. Hij was een verzamelaar van werken over toneelkunde en publiceerde ook zelf een aantal stukken: *Selico* in 1794, *Claudine* in 1798, *De Recommandatiebrieven* in 1800, *Willem en Klaartje of de voorbeeldige Pastoor* in 1806 en *De oude verliefde Dichter alleen*, geschreven in 1814 en gepubliceerd in 1836. Uiteindelijk kwam hij tot de conclusie dat toneelschrijven een ondankbare bezigheid was. Vermoedelijk was hij teleurgesteld over de grote moeite die het kostte, zeker voor nationale toneelschrijvers, om een groep te vinden die je stuk wilde spelen. Van zijn eigen stukken zijn alleen *Claudine* en *De oude verliefde Dichter* daadwerkelijk opgevoerd. Ik ga ervan uit dat hij *De Recommandatiebrieven* op de eerste plaats als politiek pamflet bedoelde en kom daar hieronder op terug. Met *Selico* en *Willem en Klaartje* [...], heeft hij echter zeker de bedoeling gehad dat ze opgevoerd zouden worden. Dat dat niet gebeurde moet enorm frustrerend geweest zijn voor de morele doelen die hij met deze stukken op het oog had.

Op de eerste plaats was het toneel voor hem een bron van leerzaam vermaak: een nuttig middel tot ontspanning, waaruit tegelijkertijd lessen getrokken konden worden aangaande zedelijk verantwoord gedrag. Een standpunt dat hij met andere voorstanders van het toneel nog regelmatig moest verdedigen tegenover tegenstanders, met name uit kerkelijke kringen, die in het toneel niets anders konden zien dan een bron van onzedelijk vermaak.

LIEFHEBBERIJ-TONEEL

In zijn Tilburgse periode was Van der Willigen vooral betrokken bij het liefhebberij-toneel. Er was geen schouwburg waar professioneel gespeeld werd, maar wel een liefhebberij-komedie. Daar werd mede op Van der Willigens initiatief, in de avonduren toneel gespeeld, muziek gemaakt, gezongen en gedanst. Het toneel was een belangrijke de vorm van vertier, waarmee in de jaren voorafgaand aan de Franse bezetting de spanning onder de mensen als gevolg van oorlog en werkloosheid, werd ontladen. Lange tijd werd onder invloed van de geestelijkheid de deelname van meisjes en vrouwen aan het toneel verboden en moesten de vrouwenrollen door mannen gespeeld worden. Bij het begin van de Bataafse omwenteling nam de macht van de geestelijkheid af en werd het speelverbod voor vrouwen opgeheven. Naast het vermaken van het publiek, dienden de stukken vaak ook een politiek doel. De bevolking werd voorgehouden welke heilzame gevolgen de naderende omwenteling voor hen zou hebben. Van der Willigen speelde zelf in een aantal stukken mee. Zo ook begin 1795 in 'een zinnebeeldig stukje door P: Vreede vervaardigt en toepasselyk op de omstandigheden.'⁹² Volgens Steijns was het een politiek zinnespel met spreekkoren en zang van revolutionaire liederen. Het was 'een massaspel, waaraan zeker grote groepen dorpingen hebben deelgenomen en dat veel bijval genoten schijnt te hebben.'⁹³ Politieke pamfletten werden in deze tijd vaak in dramatische vorm geschreven, waarschijnlijk lang niet altijd met de bedoeling dat ze ook werden

GAT: Arch.AvdW, *Dagboek 1791-1802*, p.143.

Steijns 1966; p.15. De opzet van dit stuk is in handschrift van Vreede aanwezig in het Gemeentearchief van Tilburg in de collectie De Wijs.

opgevoerd. Het ging er op de eerste plaats om de politieke inhoud in een toegankelijke, voor de lezer herkenbare vorm te presenteren. Ik heb de indruk dat Van der Willigen met zijn stuk *De Recommandatiebrieven* uit 1800, een gelijksoortig doel beoogde. In tegenstelling tot zijn andere stukken vernoemt hij dit stuk nergens in zijn dagboeken. Het hoofdthema is de onhebbelijkheid van hebzucht en gierigheid. Daarnaast wordt een wat al te ver doorgevoerde opvatting van de politieke leus 'Vrijheid, Gelijkheid, Broederschap' belachelijk gemaakt; een thema dat ook bij iemand als Gerrit Paape is terug te vinden. Kennelijk maakte men zich zorgen om mogelijke of daadwerkelijke dweperij met de idealen van de Franse Revolutie. Een pamflet in dramatische vorm was dan een geëigend middel om die zorg snel onder een groot publiek te verspreiden.

Tijdens zijn verblijf in Haarlem bezocht Van der Willigen de stukken die werden opgevoerd in de toneelsociëteit Leerzaam Vermaak. Hij had daar toegang doordat oom Van Eybergen lid van de sociëteit was. Op 10 maart 1798 werd er zijn *Claudine* opgevoerd.⁹⁴ Blijkens Van der Willigens dagboek is *Claudine* ook opgevoerd in een Amsterdamse liefhebberij-komedie. In de herfst van 1801 ontmoette hij bij toeval een kwekeling van de Amsterdamse schouwburg, Christ Evers, die de rol van Belton had gespeeld op een liefhebberijtoneel. Van der Willigen sprak met hem over het buitenlands toneel en vertelde dat hij voornemens was een aantal grote reizen naar Frankrijk, Zwitserland, Italië en Duitsland te gaan maken. Evers betuigde zijn spijt dat hij niet in de gelegenheid was - vanuit financieel oogpunt - een dergelijke reis te maken. Het zou zijn toneelkundige opleiding zeer ten goede komen. Van der Willigen die graag een reisgezel meenam, won daarop inlichtingen over hem in. Die waren allen gunstig en hij besloot, tot grote vreugde van Evers, hem op zijn kosten mee naar Frankrijk te laten reizen.⁹⁵

Van der Willigen is zelf nooit actief geweest in Leerzaam Vermaak. Wel bemoeide hij zich binnen de Wijngaardranken met het toneel. 'By de kamer *Liefde* boven al had ik voorgesteld om werkzaam te zijn ter opbeuring van ons nationaal tooneel en dit voorstel vond bijval.' In dit kader las hij met veel genoegen de voordracht, die op het vijfjarig bestaan in 1771 van het genootschap Kunst wordt door Arbeid verkregen, werd gehouden onder de titel *Lof der Tooneeldichtkunde, verval in 't Nederduitsch tooneel, deszelfs oorzaaken, en middelen ter herstelling*.⁹⁶ Van der Willigen pleitte binnen de Wijngaardranken en op vele andere plaatsen voor een krachtig beleid ten behoeve van de bevordering van het nationaal toneel. Naast het schrijven van nieuwe oorspronkelijk Nederlandse stukken, stelde hij voor bestaande stukken te bewerken en toe te spitsen op de actuele nationale zeden.

PROFESSIONEEL TONEEL

Na zijn terugkeer uit Frankrijk in 1805 bezocht Van der Willigen regelmatig Amsterdam om er de openbare vermakelijkheden bij te wonen. Evers was er opnieuw aan de schouwburg verbonden. Van der Willigen kreeg van hem een catalogus van toneelspelen, samengesteld door Antony Adriaan van der Marck, en besloot zijn collectie op basis van deze catalogus te gaan uitbreiden.⁹⁷ Hij maakte er kennis met Theodorus Johannes Majofsky die met Andries en Helena Snoek en Johanna Cornelia Ziesenis-Wattier behoorde tot de top van de Nederlandse toneelspelers rond 1800, verbon-

Voskuijl 1992, p.131.

GAT: Arch.AvdW, *Dagboek 1791-1802*, p.188-189.

GAT: Arch.AvdW, *Dagboek 1805-1831*, p.1826/47-1826-1827/1.

GAT: Arch.AvdW, *Dagboek 1805-1831*, p.1805-1806/1.

den aan de Amsterdamse schouwburg. Van der Willigen droeg zijn toneelstuk *Willem en Klaartje of de voorbeeldige pastoor* (1806), aan Majofsky op. Deze verzocht hem in 1813 een zangstuk voor hem te schrijven, dat door één persoon gespeeld kon worden. Hij vroeg hem tevens het stuk niet te publiceren zolang hij leefde. Van der Willigen stemde toe en schreef *De oude verliefde dichter alleen*. Vanaf november 1814 speelde Majofsky het stuk in diverse schouwburgen.⁹⁸ Op de avond van 28 juni 1815 zong Majofsky in Haarlem een vers dat Van der Willigen die dag gemaakt had ter ere van de kroonprins van Oranje, die tien dagen eerder in de slag bij Waterloo gewond was geraakt. Het vers, getiteld *Hartelijken Juich-toon voor onzen teder geliefden en dapperen Kroon Prins* werd zeer toegejuicht, 'al was het juist om de kunst niet', schreef Van der Willigen.⁹⁹

GAT: Arch.AvdW, *Dagboek 1805-1831*, p.1814/7. Zie verder hoofdstuk 5.

GAT: Arch.AvdW, *Dagboek 1805-1831*, p.1815/4.

III. VAN DER WILLIGENS TONEELSTUKKEN¹⁰⁰

Van der Willigen maakte zijn (gedrukte) toneelstukken tussen 1790 en 1815, een periode waarin zich grote veranderingen op het gebied van de toneelgenres, acteertechniek, decor en repertoire voltrokken. In de eerste helft van de achttiende eeuw was het op de Frans-classicistische doctrine gebaseerde treurspel, waarin vorsten- en heldengeschiedenissen uit de klassieke oudheid op declamerende toon in alexandrijnen aan het publiek vertoond werden, verreweg het belangrijkste genre. Op het tweede plan kwamen de traditionele zeventiende-eeuwse kluchten en blijspelen, die echter niet minder populair waren. De treurspelen werden volgens vaste richtlijnen, die teruggingen op Aristoteles' *Poëtica*, geschreven. Ze bestonden uit vijf bedrijven, samengesmeed op basis van eenheid van tijd, plaats en handeling. De gebeurtenissen voltrokken zich in een causaal verband, binnen een vast decor en een tijdsbestek van niet meer dan 24 uur. Het handelingsverloop was gericht was op een noodzakelijk in het vijfde bedrijf gesitueerde ontknoping. Vond de ontknoping in een eerder bedrijf plaats, dan zou de aandacht van het publiek voor wat er daarna nog kwam, verslappen. Ook het invoegen van gebeurtenissen die niet direct verband hielden met de ontknoping zou de aandacht verslappen. De eenheid van handeling werd dan verstoord door overtolligheid. Beide fouten zouden de zedenles die de schrijver aan zijn publiek wilde voorhouden, ontcrachten. Om dezelfde reden mocht er geen vermenging van genres plaatsvinden. Een komische, ongeloofwaardige of schokkende gebeurtenis zou de ernst van het treurspel verstoren, waardoor het doel om de toeschouwers tot verheven gedachten te brengen voorbij geschoten werd.

In de tweede helft van de achttiende eeuw kwam het burgerlijk en historisch drama tot ontwikkeling, ten koste van het treurspel.¹⁰¹ In het burgerlijk drama maakten de klassieke helden plaats voor personages en gebeurtenissen die herkenbaar waren uit het dagelijks leven van de burgerij. Hun geschiedenissen werden in prozavorm, de dagelijkse spreektaal, aan de toeschouwers voorgelegd en om het realistisch gehalte van deze zogenaamde zedelijke toneel oefeningen te vergroten, werden tragische en komische elementen gecombineerd. Veel van deze toneelstukken waren van Franse oorsprong, maar de meest populaire schrijver in dit genre was de Duitser August von Kotzebue. In het historisch drama stond niet langer een klassieke Griekse of Romeinse geschiedenis centraal, maar een belangrijke gebeurtenis uit het nationale verleden. Het doel van dit genre was het besef van nationale identiteit en cultuur te vergroten. Aan het einde van de achttiende eeuw kreeg het historisch drama een specifieke politieke lading. Toneelschrijvers en -spelers werden beïnvloed door de strijd tussen de patriotten en prinsgezinden in de jaren tachtig, en politieke implicaties van de Bataafse omwenteling in de jaren negentig. In het

In Saakes' lijst wordt Selico niet vermeld. De andere stukken zijn opgenomen in de volgende lijsten: *Claudine*: juni 1797; *De recommandatiebrieven*: september 1800; *Willem en Klaartje of de voorbeeldige pastoor*: augustus 1808 (niet geverifieerd bij Saalmink 1993); *De oude verliefde dichter alleen*: juli 1836. Zie voor de ontwikkeling van toneelgenres in Nederland: Jonker 1989 en Blom 1990.

historisch drama werden parallellen getrokken tussen de actuele politieke situatie en gebeurtenissen uit de nationale geschiedenis. Bij het burgerlijk en historisch drama lag de nadruk niet meer uitsluitend op de tekst en tekstdeclamatie, zoals in het Frans-classicistisch toneel het geval was geweest. Het tonen van een fraai, schilderachtig en emotioneel geladen toneelbeeld was belangrijker geworden.

Na 1800 ontwikkelde zich een grote diversiteit aan genres, waarin steeds meer gezongen en gedanst werd. Opera's, vaudevilles, balletten, pantomimes en harlekinades overspoelden de schouwburgen en liefhebberijtonelen. De genres liepen steeds meer door elkaar. In toneelstukken werd gezongen, in pantomimes en opera's werd gesproken. Razend populair was het melodrama van de Franse toneelschrijver Guilbert de Pixérécourt. In deze stukken werd direct ingespeeld op de emoties van het publiek. Er werd een wereld van helden en schurken getoond, die verward waren in elkaar snel opvolgende, schokkende gebeurtenissen, waardoor de spanning enorm werd opgedreven. Het geheel vond plaats in een grootse theatrale toetsel, begeleid door daverende muziek.

Deze ontwikkeling in genres is terug te vinden in Van der Willigens toneelstukken. *Selico* en *Claudine* zijn nog vrij eenduidig te classificeren onder het burgerlijk drama. Ook in het blijspel *De Recommandatiebrieven* worden nog geen elementen uit andere genres verwerkt. Dat wordt anders in *Willem en Klaartje [...]*, een toneelspel waarin vaudeville-achtige liedjes zijn ingevoegd. Met *De oude verliefde Dichter alleen* speelde hij rechtstreeks in, op verzoek van Majofski, op de populariteit van de harlekinades. In zijn reisverhalen, die in het volgende hoofdstuk aan bod komen, geeft hij over al deze genres een meer of minder uitgesproken oordeel.

SELICO

In 1794 verscheen Van der Willigens eerste toneelspel *Selico* in de reeks Zedelijke Tooneel oefeningen, die door Jan van Walré werd uitgegeven. *Selico* is gebaseerd op de novelle *Selico, nouvelle Africaine* van de Franse fabeldichter, novellist en toneelschrijver Jean Pierre de Claris de Florian (1755-1794).¹⁰² Florian was in Frankrijk zeer populair en werd ook in Nederland vertaald en uitgegeven. Blijkens zijn voorbericht bedoelde Van der Willigen het stuk vooral als een zedenles voor verlichte Europeanen: 'Voor het overige levert de geschiedenis van deze zoogenaamde Wilden treffende voorbeelden op van natuurlijke gerechtigheid, tedere ouderliefde, waare deugd, kinderlijke gehoorzaamheid en edelmoedige verachting van den dood, waaraan wij verlichte Europeanen ons wel mogen spiegelen.'¹⁰³

De plaats van handeling is het koninkrijk Juida aan de kust van Guinee. *Selico* behoort tot een gemeenschap van arme landbouwers. Hij leeft met zijn moeder Darina, zijn oudste broer Guberi en zijn jongste broer Teloa in een klein dorp in een bos, nabij de hoofdstad Sabeé. Hij en Berissa, de dochter van de hogepriester Farulho, zijn verliefd, maar de moeilijkheid bij een eventueel huwelijk is het standsverschil. Guberi en *Selico* praten hierover. Op dat moment ontmoeten ze een Hollandse

Selico, nouvelle Africaine is opgenomen in: J.P.C. de Florian; *Contes moreaux ou nouvelles nouvelles*. 1792. Bij Briand in Parijs werd zijn complete werk in twee delen uitgegeven onder de titel *Oeuvres de Florian*: in 1810 verscheen zijn toneelwerk, in 1820 zijn fabels en novellen.

Van der Willigen 1794, voorbericht.

koopman, Willem Edelhart. Hij is met zijn knecht Frans in het bos verdwaald en vraagt hen de weg naar Sabeé. Ze raken in gesprek en Guberi vertelt aan Edelhart zijn geschiedenis. Hij bekritiseert de Europeanen. Hij werd als slaaf uit zijn land weggevoerd naar West-Indië en daar verkocht aan een wrede eigenaar, die Edelharts vader blijkt te zijn. Edelhart zelf verfoeit de slavenhandel. Hij reageert geschokt op Guberi's verhaal. 'O! wanneer zal die woeste en onmenselijke slavenhandel eens ophouden! - immers is het onbestaanbaar met de wetten der natuur, hoe veel te meer dan die van hun, welke zich Christenen noemen, en wier voornaamste grondregel is, dat niemand een ander mag doen, 't geen hij niet wenscht dat hem gedaan worde, om menschen, hunnes gelijkes, en dikwijls veel deugdzamer dan zij, in ketenen te sluiten, digt bij elkander te stouwen in nare gaten, uit een bloeiend gewest over te voeren na andere landen, hen daar te verkoopen en aan de hardste slavernij over te leveren. - Foei! het is vernederend voor de menschheid, den eenen voor den anderen te zien kruipen.'¹⁰⁴

Guberi gaat verder met zijn verhaal. Gelukkig voor hem had Edelharts vader hem al snel weer doorverkocht. Dit keer aan een goede meester, die van plan was naar zijn vaderland terug te keren. Hij nam Guberi mee naar Europa en liet zijn bezittingen met een volgend schip komen. Net voor hun aankomst leden ze schipbreuk. Guberi redde zijn meester. Niet lang daarna echter overleed de meester. Hij liet een deel van zijn bezittingen na aan Guberi en schonk hem de vrijheid. De wilsbeschikking werd maar gedeeltelijk uitgevoerd. Guberi behield zijn vrijheid, maar ontving niets van zijn meesters bezittingen. Zijn oordeel over het Europese rechtssysteem is scherp. '[...] gij weet dat men in Europa de wetten ontzenuwt, en het recht verdraaid naar goedvinden, en deeze vreemde gewoonte noemt men daar, naar mijn best onthouden procedeeën.'¹⁰⁵

Ook over het morele gehalte van de Europeanen is Guberi, op grond van zijn ervaringen, zeer negatief. Door goudkoorts gedreven komen ze naar Afrika om er vervolgens groot onheil aan te richten. Ze zijn de meest woeste en zedeloze schepsels op aarde, maar spreken meer van deugd en beschaving dan enige van de Afrikaanse naties. Ook hun leraren en priesters spreken van niets anders dan liefde en verdraagzaamheid, terwijl zij ieder die hun vreemde stellingen niet aanhangt, te vuur en te zwaard vervolgen. Edelhart kan niet anders dan instemmen met Guberi's kritiek.

Als Edelhart en Frans weer hun weg vervolgd hebben, zetten Guberi en Selico hun gesprek over Selico's mogelijke huwelijk met Berissa voort. Ze zijn van mening dat het standsverschil geen reden mag zijn om niet te trouwen. Guberi zal met Farulho praten en hem toestemming voor het huwelijk vragen. Farulho houdt echter vast aan de regel dat een dochter van de hogepriester niet kan trouwen met iemand uit een lagere stand. Guberi wijst hem op de onredelijkheid van zijn standpunt. 'Dit zeide uw hart niet, achtbaare Grijsaart! hier sprak het trotsch vooroordeel. - De natuur stelde alle mensche volkomen gelijk, de trotschheid en heerschzucht alleen verhieven den eenen boven den anderen door het recht der geboorte; de wijze verächt deeze hersenschim, hij waardeert de sterveling niet naar het noodlot, dat den eenen vorst en den anderen slaaf maakt, maar naar zijn innerlijke waarde - naar zijn deugdzzaam hart. - Ja! naar de deugd, naar de deugd alleen, behoort men den mensch te rangschikken; immers naar deze rangschikking beoordeelen ons de Goden, waar van gij een gewijd dienaar zijt.'¹⁰⁶ Farulho geeft Guberi gelijk, maar beroept zich op zijn maatschappelijke verantwoordelijkheid. 'Uw redenen zijn niet ten eenemaal ongegrond, dan, er zijn vooroordeelen, ja, laat ik zeggen, dwaasheden in de waereld, welke wij niet wel te boven kunnen komen, zonder onze belangen met voeten te treden. Helaas! wij moeten dezelve volgen, om niet bijzonder te schijnen, om de maatschappij niet te ontrusten, of om zich den schimp en spot der waereld niet op den hals te haalen!' Dat is voor Guberi onaanvaardbaar. Zeker als het om gewichtige zaken gaat 'behoort de eerlijke man de verwijtingen van zijn hart en niet die der waereld te vreezen.'¹⁰⁷ Het lukt hem echter niet Farulho op andere gedachten te brengen. Berissa en Selico zijn zwaar aangedaan door Farulho's beslissing, maar Berissa legt zich neer bij haar vaders wil, hoezeer zij het ook met Guberi eens is.

Guberi's woorden blijven echter knagen aan Farulho's geweten. Hij is bovendien pijnlijk getroffen door het grote verdriet van zijn dochter. Uiteindelijk ziet hij de onredelijkheid van zijn beslissing in en geeft

Selico, p.24.

Selico, p.42-43.

Selico, p.43.

alsnog toestemming voor het huwelijk.

Dan valt de koning van Dahomaï het koninkrijk Juida binnen en verwoest de tempel. Selico waant Berissa en Farulho dood en wil niet meer leven. Guberi vervloekt de oorlog waarin de tirannen slechts op grond van het recht van de sterkste de overwonnenen van hun bezittingen verdrijven en hen de vrijheid ontnemen. Darina, oud geworden en verzwakt, staat op het punt van honger om te komen. Om dat te voorkomen zien Selico en Guberi als enige mogelijkheid, dat Selico als slaaf verkocht wordt. Met dat doel vertrekken ze naar Sabeé. Darina en Teloa blijven achter, onwetend over wat er gaat gebeuren. Selico is zeker van zijn besluit - hij ziet voor zichzelf geen toekomst zonder Berissa - maar Guberi is volkomen vertwijfeld. '[...] hoe strijdig zijn de woeste gebruiken der menschen tegen de wijze wetten der natuur; - het geringste wormpje immers vindt zijn voedsel, - en de mensch - de mensch die zich het redelijkste aller schepselen noemt, verkoopt zijnen broeder voor een stuk brood!'¹⁰⁸

In de hoofdstad aangekomen, vernemen ze dat de nacht ervoor een indringer zich toegang heeft verschaft tot de harem van de koning en met een van diens vrouwen in contact is geweest. Op zijn hoofd staat 400 once goud. Selico stelt Guberi voor hem als dader uit te leveren, maar dat gaat Guberi te ver. Hij verkoopt Selico aan Juan del Monte, een Portugese koopman.

Als Guberi vertrokken is vraagt Selico aan Del Monte om hem aan de koning uit te leveren en 200 once aan zijn moeder te bezorgen. Del Monte stemt toe. Op weg naar het paleis lopen ze Willem Edelhart tegen het lijf. Omdat Selico Del Monte niet vertrouwt vraagt hij Edelhart het goud na zijn uitlevering bij de Portugese koopman op te halen en het naar zijn moeder te brengen. Selico wordt vervolgens aan de koning overgedragen. Na een kort verhoor wordt hij veroordeeld tot de dood op de brandstapel. Het vonnis zal tegelijkertijd met dat van de slavin die contact met de indringer heeft gehad en haar lichaam aan de koning heeft geweigerd, worden voltrokken. Ook zij zal op de brandstapel terechtgesteld worden.

Deze slavin blijkt Berissa te zijn en de indringer Farulho die haar uit de harem trachtte te bevrijden. De koning verneemt dan het hele verhaal en hij laat iedereen vrij. Hij geeft bevel tot arrestatie van de Portugese koopman en vraagt Selico een wens te doen. Selico wenst de vrijheid van Juan del Monte. De koning is onder de indruk van Selico's edelmoedigheid, maar willigt zijn wens niet in. Hij richt zich tot Willem Edelhart die ook op de terechtstellingsplaats aanwezig is, en vraagt hem: 'Wel! gij Heeren Europeërs? - gij die zo veel wijsheid bezit, en u veel beschaafder waant dan ons; gij die handel drijft met onze inwoners, en dezelve op eene once na weet te waardeeren; - zegt mij, hoe veel acht gij dezen braaven jongeling waardig?'¹⁰⁹

Selico, p.67.

Van der Willigen 1794, p.114.

In grote lijnen heeft Van der Willigen het verhaal in *Selico, nouvelle Africaine* gevolgd. Edelhart, zijn knecht Frans en Juan del Monte zijn echter ingevoegd. Verder is *Selico* in de novelle van Florian de jongste zoon van Darina en Teloa de middelste. Farulho geeft bij Florian wel meteen toestemming voor een huwelijk tussen *Selico* en Berissa. Het zijn de hier weergegeven passages die bij Florian ontbreken.¹¹⁰ Van der Willigen heeft deze wijzigingen aangebracht om het publiek een op actuele Nederlandse politieke en morele vraagstukken toegepaste zedenspiegel te kunnen voorhouden. Het standsverschil op grond van geboorterecht stond in 1794 zwaar onder druk en werd het jaar daarop bij de vestiging van de Bataafse Republiek wettelijk uitgesloten. De discussie over de legitimiteit van de slavernij en slavenhandel woedde sinds enkele decennia tussen aperte voor- en tegenstanders en mensen die streefden naar een geleidelijke afschaffing, eerst van de slavenhandel en daarna van de slavernij, waarbij zij, gedurende de periode die voor dat geleidelijk proces noodzakelijk was, slavernij onder een goede meester gedoogden.¹¹¹ Rousseau's zedenkunde, waarin de natuurstaat model stond voor het denken over de maatschappij, leidde in de tweede helft van de achttiende eeuw tot een idealisering op moreel niveau, van de leefwijzen van niet-Europese inheemse volken. Hun natuurlijke samenleving inspireerde tot nadenken over de te vormen burgerstaten in het verlichte Europa. De zogenaamde 'goede wilde' werd een prototype van edelmoedigheid en hoogstaande morele waarden, een leermeester in het soort van zedelijk gedrag dat noodzakelijk werd geacht voor de levensvatbaarheid van de verlichte natiestaat, waarin de burgers niet primair zouden samenleven op basis van geboortegrond en een gemeenschappelijke culturele geschiedenis, maar primair op basis van afspraak; een sociaal contract dat elk individu binnen de staat vrijwillig ondertekende en daardoor deel uitmaakte van de natie. De individuele vrije burger verplichtte zich aan de staat en werd in ruil daarvoor door de staat beschermd. Handelen uit eigen gewin was strijdig met het sociaal contract waaraan de burger zich verbonden had, strijdig met het gemeenschappelijk belang dat door de staat gewaarborgd werd. Onderminning van het gemeenschappelijk belang had, zo was de basisvooronderstelling, directe schadelijke gevolgen voor het belang van de individuele burger. Handelen uit eigen gewin zou onvermijdelijk leiden tot zedelijk verval.

Wat Van der Willigen in het algemeen met het toneel voor ogen had, was het publiek dit soort zedenlessen bij te brengen en in zijn eigen stukken maakte hij dat concreet. Hij schreef in zijn dagboek dat *Selico* gunstig werd ontvangen en dat hem dat deed besluiten *Claudine* te schrijven, een tweede toneelspel op basis van een verhaal van Florian. Bij mijn weten is *Selico* echter nooit gerecenseerd.¹¹² Ook de toneelspelers binnen Democriet wilden het niet spelen, om een reden die door Van der Willigen effectief ontkracht werd. Hoe dat in z'n werk ging beschreef hij in zijn dagboek.

Te Haarlem bestond sedert eenige jaaren een vrolyk gezelschap

Voor een vergelijking van *Selico* en *Claudine* met de novellen van Florian, heb ik de kritische editie *Nouvelles* van R. Godenne uit 1974 gebruikt.

Zie voor de ontwikkeling van het denken in de achttiende eeuw over slavenhandel en slavernij: Bert Paasman; *Reinhart: Nederlandse literatuur en slavernij ten tijde van de Verlichting*. 1984.

Ik heb geen schouwburglijsten en programmeringen van liefhebberij-tonelen geraadpleegd voor mogelijke opvoeringen van Van der Willigens stukken.

genaamd Democriet. Men kwam 'er 's maandelyks byeen en maakte er doorgaans koddige versen. Onder dat gezelschap had ik verscheiden goede vrienden en daar men wist dat ik ook een versje maakte werd ik op dat gezelschap gedurende mijn verblijf alhier als gast uitgenodigd. Onderanderen woonde ik er een vastenavondpartij bij, vermomde mij als een neger en was daarin zoo gelukkig geslaagd dat de vrouw van den huize alwaar wij bijeen kwamen (Mevrouw Couderc) verscheiden jaaren op Suriname geweest zijnde, verklaarde dat zij mij op eenen kleinen afstand voor eenen neger zou gehouden hebben: van zeer dun gebreid goed gelyk dat waar van men zich op het tooneel, naakt zullende verbeelden, bedient, had ik niet alleen gebruik gemaakt, maar ik had mijn aangezicht met zwarte pomade bestreken, en op dezelfde wyze myn haaijr, dat met kleine krulletjes gebrand en digt ineen gekroest was. Tot onderwerp van mijn vers had ik eenen neger van de Goudkust, betreurende het verlies van zyne gade door slavenhandelaars weggevoerd. Ik had het genoeg van zeer toegejuicht te worden. Door een Tooneelspel Selico genaamd dat ik onlangs vervaardigd [had] en in druk gaf [...], was ik op het denkbeeld gekomen om mij als neger te vermommen. Men prees dat stuk, doch de tooneelspelers hadden veel zwaarigheid tegen het vermommen als negers en ik wilde daarom de proef nemen of dat dan inderdaad zoo moeyelijk was.¹¹³

Met 'de tooneelspelers' doelt Van der Willigen waarschijnlijk op de Democriet-leden die tevens lid waren van Leerzaam Vermaak en daar ook daadwerkelijk speelden. Dat gold in ieder geval voor Jan van Walré. Het spelen van een zwarte Afrikaan zal gebotst hebben met de eis van waarschijnlijkheid, die nog steeds belangrijk gevonden werd. Ook door Van der Willigen, zo blijkt uit zijn reisverslagen. In dit geval prevaleerde voor hem de morele inhoud zozeer, dat hij een in zijn ogen aanvaardbare oplossing om aan de eis van waarschijnlijkheid te kunnen voldoen, aandroeg. De aanvaardbaarheid van die oplossing werd kennelijk niet door iedereen bevestigd.

CLAUDINE

In 1797 verscheen het toneelspel *Claudine*, gebaseerd op Florian's novelle *Claudine, nouvelle savoyarde*.¹¹⁴ In zijn voorwoord bij deze uitgave zegt Van der Willigen *Claudine* al geschreven te hebben in 1794, maar door 'tusschenkomende omstandigheden' - de politieke verwikkelingen in dat jaar? - was het blijven liggen.

Claudine wordt door de Engelse lord Belton zwanger gemaakt en daarna verlaten. Ze ziet zich gedwongen voor haarzelf en haar zoontje Benjamin de kost te verdienen. Om gemakkelijker werk te vinden, gaat ze als man door het leven. Onder de naam Claude vindt ze werk als schoenpoetser in de herberg van Mr. Jacob en diens vrouw Mathilde. Tot Claudine's grote schrik blijkt Belton in de herberg te logeren. Hij herkent haar niet als ze kennismaken. Ze stelt zich voor als Claude en hij neemt 'hem' als knecht in dienst. Belton leidt een nogal losbandig leven, maar krijgt daar steeds meer wroeging over.

Mathilde is feitelijk degene die het in de herberg voor het zeggen heeft. Ze doet zich voor als een goed christen, bidt veel, maar veracht ondertussen haar personeel en behandelt ze slecht. Mr. Jacob vindt de handelwijze van zijn vrouw verschrikkelijk, maar kan weinig doen. 'Belagchelijke trotschheid', zo noemt hij het gedrag van Mathilde in een gesprek met Claudine, 'daar wij toch allen uit één stof gemaakt zijn; en vooral past het haar niet, daar zij te vooren zelve dienstbaar was.' Volgens Claudine zijn dat juist de moeilijkste mensen om zich te laten dienen.¹¹⁵ Ze praat met Mr. Jacob over Belton. Mr. Jacob ziet hem als iemand die weinig zijn driften meester is, maar in wezen een goede inborst heeft. Zo had hij nog onlangs een arme koopman zijn geld, dat hij met gokken van hem gewonnen had, teruggeven. Hij maakte vaker zijn fouten goed door geld te geven. Dat overtuigt Claudine niet van zijn goede karakter. Integendeel. 'Ja - juist of alles met een hand vol ellendig geld goed te maken was! - doch zoo denken 'er de Groote Heeren gemeenlijk over: - toen ik een kind was wierd 'er, digt bij ons dorp, een boerenjongen dood geschoten, die in het veld bezig was met werken; en dat door een Hoog-adelijke Edelman die op jagt was: de jongen heette Pieter en was de eenige zoon van den ouden Nicolaas, onzen buurman: - wat denkt gij, dat 'er van de geheele zaak wierd? - men stopte den goeden ouden man eenige kroonen in de hand en daarmee was het afgedaan.'¹¹⁶ Mr. Jacob is het ermee eens dat het zo meestal gaat in de wereld. De grote heren betalen met geld waar de armen met lijf en leden voor boeten. Maar Belton is volgens hem anders. Ondanks zijn zwakheden heeft hij 'meer de deugden van den Burgerstand, dan de gebreken der Grootten' en met de jaren zal hij wel wat bezadigder worden.

Inderdaad is Belton zich aan het bezinnen op zijn levenswijze. De manier waarop hij met vrouwen omgaat, zint hem niet meer en in het bijzonder heeft hij spijt over wat hij Claudine heeft aangedaan. Hij besluit van de herberg weg te gaan. Voor zijn vertrek geeft hij Mathilde te kennen dat ze beter haar man en dienstboden goed kon behandelen dan voortdurend te bidden. Ze is beledigd en vraagt hem naar zijn godsdienst. Belton antwoordt: 'Ik ben een eerlijk man, die alle schijnheiligheid en bijgeloovige grillen haat en veracht; die het Opperwezen eerbiedigt en zig tracht te beijveren om aan niemand te doen het geen hij niet wenscht dat aan hem gedaan wordt; ziedaar mijne

Eveneens opgenomen in: J.P.C. de Florian; *Contes moreaux ou nouvelles nouvelles*. 1792
Claudine, p.38.
Claudine, p.40-41.

grondstellingen.'¹¹⁷ Na dit gezegd te hebben verlaat hij met zijn knecht Claude en Benjamin de herberg.

Claudine, p.55.

Daar verschijnt even later Simon, die de vader van Claudine blijkt te zijn. Hij is armoedig gekleed en heeft alleen een lege zak bij zich. Mathilde weigert hem de toegang. Ze bedient geen boeren. Simon, die nog geld tegoed heeft van een paar grote heren in de stad aan wie hij drie jaar lang schapen, hoenderen, eieren en andere zaken geleverd heeft, zonder ooit een cent te zien, dient Mathilde van repliek. '[...] zoo maken het die Groote Sinjeurs! de boer en ambachts-man word uitgeput en uitgeworpd en zoo leven zij gemakkelijk en lekker van ons zweet en bloed: - hoor, moeder, als 'er zoo veel van die soort van fatsoenlijke Heren en Dames niet waren, zou het ons ook vrij wat beter gaan; wij zouden geen gevaar loopen van met een oude rok en leêgen zak afgewezen te worden - als wij kreegen het geen ons toekwam. Verstaat gij mij?'¹¹⁸

Intussen zijn Belton en Claudine nadat ze de stad hadden verlaten, aangevallen door schelmen die Belton proberen neer te steken. Claudine die nog steeds van Belton houdt, springt ervoor en vangt de steek op. Belton brengt haar terug naar de herberg waar Simon ook nog verblijft. Wanneer de wondarts Claudine onderzoekt, blijkt voor iedereen dat ze een vrouw is. Dan wordt de hele situatie duidelijk en na de twijfels van Simon over hun huwelijk te hebben weggenomen, trouwen Belton en Claudine.

De kern van dit toneelspel wordt verwoord door James, een ex-bediende van Belton: '[...] weet dan, dat de meeste wezens, die men hier menschen noemt, ondeugend zijn uit zwakheid of uit boosheid; weldaadig en deugzaam uit hoogmoed of uit eigenbaat [...]; gestadig door belang geslingerd, zonder hun waar belang te betrachten; een speld opraapende en een Ducaat met voeten tredende; verlicht, dat is te zeggen kundig in het geen hun onnoodig en zelfs schadelijk is; beschaafd, dat is, in andere woorden, de kunst verstaande om te vertoonen het geen zij niet zijn; verbergende hunne ondeugden achter het masker van vleijerij en valsche vriendelijkheid; een hart in den boezem omdragende, dat overloopt van verfiynd gevoel, zoo dat zij bij een Tooneelspel, eene Treurwilg of eene Graftombe in den Maaneschijn weenen en - lagchen bij de rampen van hun evenmensch: zie daar de meeste menschen, zoo als men die, in dit verlicht en beschaafd werelddeel, vind [...].'¹¹⁹

Van der Willigen heeft een aantal personen uit *Claudine, nouvelle Savoyard* weggelaten en ook hier personen ingevoegd - Mathilde, Mr. Jacob, de arme koopman, James - om het stuk een bepaalde zedelijke strekking te geven. De nadruk ligt op de schandelijkheid van de wijze waarop de elite het gewone volk verachtte en afperste. Van der Willigen zal met dit stuk niet alleen de midden- en hogere lagen van de bevolking een zedenspiegel hebben willen voorhouden. Hij zal ook expliciet de mensen uit de lagere klassen, die rond 1800 in toenemende mate de schouwburg bezochten, op het oog gehad hebben en hen hebben willen voorhouden dat hun lot geen natuurlijk en onveranderbaar gegeven was, maar voortkwam uit machtsmisbruik. Daarmee bood hij hen een perspectief waarin zij hun gevoel van eigenwaarde konden ontwikkelen. In Van der Willigens ogen was dat een eerste voorwaarde tot hun zedelijke verheffing.

Zoals gezegd voerde Leerzaam Vermaak *Claudine* op en werd het ook in een Amsterdamse liefhebberij-komedie gespeeld met Evers in de rol van Benton. *De Volledige Tooneel-Almanack der Bataafse Republiek [...]* vermeldt een opvoering van *Claudine* in de Amsterdamse schouwburg op 23 december 1802.¹²⁰

Claudine, p.68.

Claudine, p.82-83.

De Volledige Tooneel-Almanack der Bataafse Republiek voor den jaare 1804. Door het genootschap Vriendschap streeft naar

In de *Algemeene Vaderlandsche Letteroefeningen* verscheen een korte lovende recensie. 'Dit zeer karaktermatige Tooneelspel is getrokken uit de Zedelijke Verhalen van Florian. Volgens opgave van deze Schryver, zou de Geschiedenis, naar welke de burger VAN DER WILLIGEN zijn stuk bearbeid heeft, in of omtrent het jaar 1778 zijn voorgevallen. Dit bericht maakt ook het Tooneelspel, als de schets eener ware, en tevens aandoenlyke en leerzame, gebeurtenis, van een dubbeld gewigt. Voorts verdient de bewerking, en schikking in hetzelfde, mede alle lof. De karakters zijn allen uitvoerig getekend, en worden zorgvuldig bewaard. De uitdrukking is, waar het pas geeft, overal treffend. De taal der hartstochten wordt op het einde wel hevig gevoerd, maar blijft niettemin geheel natuurlijk, en moet juist daarom te sterker roeren. Overigens schijnt ons de levendigheid en afwisseling, welke behoudens genoegzame éénheid van bedryf, door het gehele stuk heerscht, hetzelfde ter vertoning uitnemend geschikt te maken.'¹²¹

RECOMMANDATIEBRIEVEN

De Recommandatiebrieven verscheen in 1800. In het voorbericht schreef Van der Willigen dat een feitelijke gebeurtenis de aanleiding was geweest tot dit blijspel. Dat versterkt de indruk dat het op de eerste plaats was geschreven als politiek pamflet. Het doel ervan was de verachtelijkheid van trots en gierigheid te tonen, en een overdreven opvatting van de grondbeginselen vrijheid, gelijkheid en broederschap belachelijk te maken.

Wetenschap. Amsterdam 1804. J.G. Rohloff.
Algemeene Vaderlandsche Letteroefeningen, 1798, deel I, p.192.

De plaats van handeling is een der steden van de Bataafse Republiek. Smith, een rijke blaaskaak, laat zijn knecht Hendrik naar het huis van de gravin douairière van Portland gaan om hem aan te bevelen als huwelijkskandidaat voor haar nichtje Charlotte. Het is hem daarbij vooral te doen om haar adellijke status. Charlotte houdt van Eduard, maar de gravin is erop uit haar te laten trouwen met een rijke heer. Ze zou door Smith's rijkdom in combinatie met gunstige recommandatiebrieven¹²², zeker in haar element zijn met hem als huwelijkskandidaat. Suson, gezelschapsdame van de gravin, is Eduard en Charlotte gunstig gezind. Samen met Eduards knecht Jan bedenkt ze een plan om de gravin en Smith tegen elkaar op te zetten. Ze weten Hendrik ervan te overtuigen dat een huwelijk tussen zijn baas en Charlotte een ramp zou zijn en krijgen daarmee zijn medewerking. Als hij niet zou instemmen hadden ze hem onder druk kunnen zetten, omdat hij zich eerder tegenover hen had laten ontvallen dat Smith een jaar eerder een kind verwekt had bij de dochter van zijn pachter en haar vervolgens in de steek gelaten had. De recommandatiebrieven van Smith zullen met de volgende postkoets aankomen. Hendrik zal deze brieven vervangen door voor Smith ongunstige brieven.

Op een dag kondigt Suson het eerste bezoek van Smith aan, juist op het moment dat de gravin en Charlotte op het punt staan zelf een visite af te gaan leggen. De gravin beklaagt zich dat het nu wel zeer ongelukkig uitkomt 'dat de Noblesse thans bij gebrek aan *ressources* evenals het canaille te voet moet gaan - en zelfs, wat meer is, zich met de Burgerstaat nu en dan moet encanailleeren om niet van honger te creveeren [...].'¹²³ Ze geeft Suson de opdracht Smith zolang gezelschap te houden.

Als Smith goed en wel gearriveerd is, begint Suson hem allerlei verhaaltjes over de gravin op de mouw te spelden. Ze vertelt dat de gravin af en toe nogal wonderlijke kuren vertoont. Het ene moment is ze trots op haar adel, het andere moment wil ze er niets over horen en beschouwt ze de adelstand als een dwaasheid. Zo kreeg Suson eens de opdracht om alle kanaries, zo'n vijftig in het totaal, kaal te plukken omdat er eentje door overmatige rui bijna geen veren meer had. Dat was goed voor de bevordering van de gelijkheid onder de kanaries. Smith is hoogst verbaasd dat de gravin zich soms een voorstandster van de gelijkheid toont, maar Suson vindt het niet zo vreemd. 'Gij verwondert u daar zoo over - men kan wel zien dat gij van het land komt - ô lieve Hemel! daar zijn tegenswoordig zoo veelen van onze Adellijken en Grooten, die zig als voorstanders der Gelijkheid opdoen, en dat schoone woord altijd in den mond hebben, al houden zij 'er in de daad volstrekt niet van, die snaaken is het ook maar te doen om te plukken, al zijn het juist geen canarie vogels.'¹²⁴ Dat plukken vindt Smith volkomen gerechtvaardigd. 'Nu, als dat het oogmerk is, hebben zij geen ongelijk, wij moeten ons van het volk tot ons meeste voordeel bedienen - het gemeen is om te gehoorzaamen geschapen, en wij zijn gebooren om over hun te gebieden, heb ik nog onlangs ergens gelezen.'¹²⁵ Desalniettemin lijkt het Suson beter voor Smith om de gravin in haar streven naar gelijkheid, al is het dan uiterlijke schijn, tegemoet te komen, anders kan hij Charlotte wel vergeten. Het beste is dat Smith boven zijn visitekaartje 'vrijheid, gelijkheid, broederschap' schrijft. Daarom heeft ze het maar vast aan Hendrik teruggegeven. Smith stemt met

Aanbevelingsbrieven.

Recommandatiebrieven, p.19.

Recommandatiebrieven, p.25-26.

Recommandatiebrieven, p.26.

tegenzin toe.

Later vertelt Suson aan Eduard haar snode plannen om de gravin en Smith tegen elkaar uit te spelen. Eduard vindt dat dat niet kan, maar Suson snoert hem de mond. 'Ha! ha! dacht ik het niet - gij zult 'er wel komen met uwe drooge eerlijkheid; - weetje wel wat Salomo zegt, vriendje? - "wees niet al te rechtvaardig", zegt hij - en met deeze gulden spreuk doen thans zoo veele menschen hun voordeel.'¹²⁶ Ook Eduards knecht Jan heeft weinig problemen met het bedrog. 'En waarom zou dat bedrog niet geoorloofd zijn? - al wat mijn biechtvader kwaad noemt, is het daarom bij mij nog niet, - neen! ik heb ook een paar oogen daar ik zelf uit kijk, en dan denk ik, dat billijkheid gemeenlijk meer van de omstandigheden, dan van de natuur der zaaken zelve afhangt - begrijpje?'¹²⁷

Intussen legt Smith bezoeken af bij de gravin en Charlotte. Ook al zijn Smith's recommandatiebrieven er nog niet, de gravin staat op het huwelijk, verblind als zij is door zijn rijkdom. Charlotte is nogal stil als Smith er is. Hij probeert haar op te vrolijken door voor te stellen wijn te gaan drinken, paard te gaan rijden of naar de komedie te gaan. Op zijn vraag of Charlotte misschien niet van de komedie houdt, antwoordt ze: 'Integendeel, Mijnheer! ik hou 'er zeer veel van - en ik vind het wel ingericht Tooneel het nuttigste en aangenaamste van alle publieke Amusementen - jammer is het dat die Volksscholen in ons Vaderland niet algemeener zijn, ik voor mij althans zou 'er nog al dikwils gebruik van maken - en daar door al menigmaal lastige en verveelende gezelschappen ontloopen.'¹²⁸ Ook de gravin heeft geen bezwaar tegen het toneel. '[...] ik denk over het Tooneel niet zoo als zoo veele dweepächtige menschen, die van de onschuldigste dingen zonde maken; - ik geloof zelfs, dat wanneer de Schouwburgen meer algemeen waren, het volk zou terug gehouden worden van veele ongeregelheden, die het nu bij gebrek aan behoorlijke uitspanningen pleegt en dat de menschen over het algemeen meer geciviliseerd zouden worden. - alleen heb ik 'er maar tegen, dat het zoo kostbaar is [...].'¹²⁹ Ze pleit voor het instellen van een fonds voor acteurs en actrices, zodat de toegangsprijzen voor de schouwburg verlaagd kunnen worden.

Intussen is het Charlotte duidelijk dat haar tante onvermurwbaar is aangaande het huwelijk met Smith en ze besluit met Eduard weg te lopen. Dan arriveren de verwisselde recommandatiebrieven. Daarin staat dat Smith uit het gekkenhuis is gevlucht en nu denkt dat hij een rijke koopman is. Smith dreigt gearresteerd te worden en vlucht het huis uit. Via Hendrik krijgt hij te horen wat er feitelijk gebeurd is. Suson biecht ook alles op. De gravin realiseert zich wat voor fouten ze heeft gemaakt en wat voor schurk Smith is. Ze is er zich nu van bewust waar hebzucht toe kan leiden. Charlotte en Eduard krijgen haar toestemming te trouwen.

De Recommandatiebrieven doet qua thematiek denken aan een klucht van Gerrit Paape uit 1795: *Vryheid, gelykheid, broederschap: of de zaak tot het uiterste gedreeven*. Van der Willigen heeft Paape, die in 1795 lid was van de Bossche Vaderlandsche Sociëteit, waarschijnlijk goed gekend en deze klucht zal hem ook bekend zijn geweest. Het gedachtengoed dat erin verwoord wordt, is verwant aan dat van Van der Willigen. Een tot het patriottisme bekeerde aristocraat drijft het ideaal van vrijheid, gelijkheid en broederschap zover door, dat de vrijheid ontaardt in losbandigheid en geweld; de gelijkheid in de vernietiging van alle onderscheidingen tussen de mensen, ook de onderscheidingen die nuttig

Recommandatiebrieven, p.41.

Recommandatiebrieven, p.44-45.

Recommandatiebrieven, p.87.

Recommandatiebrieven, p.87-88.

zijn voor de maatschappij; en de broederschap in misbruik door schurken en bandieten. De verworven vrijheid kon volgens Paape alleen veilig gesteld worden, wanneer een noodzakelijk, op de natuurlijke orde gebaseerd onderscheid tussen de burgers gewaarborgd was. Daartoe moest men zich aan de teugel van de rede laten leiden. Met behulp van de rede kon de natuurlijke orde gekend worden.

WILLEM EN KLAARTJE OF DE VOORBEELDIGE PASTOOR

In 1806 verscheen *Willem en Klaartje of de voorbeeldige pastoor*, een 'zedelyk tooneelstukje' dat Van der Willigen opdroeg aan Majofsky. Blijkens het voorbericht was de aanleiding voor dit toneelspel de landing van de Engelsen en Russen in Noord-Holland in 1799 en de daarop volgende loting onder rekruten om een legermacht samen te stellen die naar het oorlogsfront gestuurd zou worden. Tot hoofdpersoon had Van der Willigen een menslievende en verdraagzame pastoor gekozen 'daer men al zoo menigmalen het schandelyk en afschuwelyk gedrag van sommige Geestelyken ten onderwerp voor het Toneel heeft doen dienen, en dit misschien bij sommige kortzigtigen wel eens eene verkeerde uitwerking heeft gehad, zoo namelyk, dat zy niet alleen de gebreken van den Geestelyken stand, maar dien stand zelve met verachting beschouwden.' Hij was er echter van overtuigd dat er onder de Roomse geestelijken nog steeds achtenswaardige karakters gevonden werden en het toneel bood de mogelijkheid daadwerkelijke voorbeelden van deugd te laten zien en zo de toeschouwers effectief te onderrichten. De rol van de huichelachtige Francisca was scherp afgetekend als tegengesteld karakter van dat van pastoor Eerman, maar, zo veronderstelde Van der Willigen, niemand met een redelijk begrip van deugd en godsdienst zou zich daaraan storen. Hij hoopte ook dat men hem de ruwe uitdrukkingen die hij Christoffel zo nu en dan in de mond had gelegd om het essentiële van dat karakter niet te verliezen, ten goede zou houden. Om het geheel wat te vervrolijken had hij, overeenkomstig de Franse vaudevilles, kleine gezangen ingevoegd en hoopte dat ook die poging om zijn landgenoten te leren en te vermaken, gunstig ontvangen zou worden.

Willem, een niet-katholieke boerenjongen wordt opgeroepen voor de loting voor militaire dienst. Francisca, een verachtelijke en schijnheilige vrouw, die zich laat voorstaan op een goed-katholieke leefwijze, maar feitelijk een valse goedaardigheid tentoonspreidt, hoopt dat Willem naar het front moet. Ze beschouwt hem als een van de verfoeilijke ketteren die de nieuwe filosofie van de Verlichting aanhangen. Die filosofie is in haar ogen verderfelijk, omdat ze de mensen niet alleen hun plichten, maar ook hun rechten leert. Dat heeft ertoe geleid dat het volk troon en altaar omverwierp en niemand was nog in staat het volk te regeren. Willem wordt door Francisca op één lijn gezet met Eerman, de Roomse dorpspastoor, een deftige en verstandige man, die bevriend is met een predikant, hetgeen in de ogen van Francisca een ketterse vriendschap is.

Christoffel, een gegageerd soldaat, is een onbeschofte winderige zwetser met een Westfaals accent, wat in de achttiende eeuw een negatieve connotatie had. Volgens hem had de pastoor op een avond een 'ouden smous' in huis gehaald en hem te eten, te drinken en een bed heeft gegeven. Francisca hoopte maar dat ze allebei naar de oorlog gestuurd werden. Ze geeft Christoffel wat drinkgeld en vraagt hem lelijke praatjes over Willem rond te strooien. Dan sturen ze hem wellicht bij voorbaat naar het front om hem kwijt te zijn. En dan kan haar nicht Klaartje - Willems minnares, een lief, bevallig burgermeisje met een openhartig karakter - trouwen met Karel, neef van de pastoor, een jongen met een beminlijk en edelmoedig karakter. Francisca verwacht dat Karel erfgenaam van de pastoor zal zijn. Karel is verliefd op

Klaartje, maar weet niets van de plannen van Francisca.

De volgende passage illustreert hoe de denkbeelden van Francisca en Christoffel enerzijds en die van de pastoor anderzijds tegenover elkaar staan. Obscurantisme, bijgeloof en vooroordeel worden scherp afgezet tegen een door kennis verlichte geest die het vermogen heeft het geluk van de mensheid te bevorderen. Christoffel verwijt de geestelijkheid dat zij weinig achting heeft voor soldaten.

EERMAN:

'Ik voor my integendeel heb achting voor den Soldatenstand, voor zoo verre die strekt ten nutte der Maatschappij, doch ik veracht vele menschen die tot die stand behooren: om dat zy den zelve door hun slecht gedrag ontluisteren.'

FRANCISCA:

'Dat is wederom een van die Filozofische aanmerkingen - van myn Heer de Pastoor.'

CHRISTOFFEL:

'Ja en neem my niet kwalijk ik ben dan toch nog liever Soldaat als Filozoof. - Dat volk doet tegenwoordig maar veel kwaad zegt men - doch ik reken hier myn Heer Pastoor niet onder. - De Hemel beware ons.'

EERMAN:

'Gy moogt er my zeer wel onder rekenen, Christoffel - zoo ik den naam van Filozoof verdien, acht ik dezen voor eenen grooten Eertitel - hoe zeer de domheid die ook by het kortzigtig Volk in verachting zoekt te brengen, terwyl zy het doet gelooven, dat een Filozoof een verachtelyk en grillig wezen is: onder andere omdat hy drie vierde van de algemeene gevoelens als vooroordelen beschouwd, omdat hy zelfs noch aan Spoken, noch aan Toovenaars geloof slaat. - Een echt wysgeer onderzoekt, eer hy gelooft, en overweegt, eer hy iets bedryft, hy tracht zyn mindoorzigtige natuurgenoeten gelukkiger te maken door hen het ware van het valsche zoo veel mogelyk te doen onderscheiden.'¹³⁰

Voor de moeder van Willem valt het hard als het lot om naar het front te gaan op haar zoon valt. Haar dochter is blind. Hij is de enige die in haar levensonderhoud kan voorzien. Klaartje ziet het als een grote onrechtvaardigheid dat Willem dienst moet nemen, terwijl hij thuis niet te missen is en er zovelen in het land lopen te lanterfant. De pastoor, die zich ook zorgen maakt over Willems moeder, vraagt Karel om in Willems plaats te gaan. De edelmoedige Karel stemt daarin toe en zijn edelmoedigheid wordt voor de anderen nog versterkt, als zij bij zijn vertrek ontdekken, dat hij van Klaartje houdt.

De karakters van de pastoor, Willem, Klaartje en Karel, en hun levenshouding die op de filosofie van de Verlichting is gebaseerd, worden in dit stuk scherp afgezet, tegen de valse en op eigenbelang gerichte karakters van Francisca en Christoffel, die in hun onbenul al het kwaad in de wereld aan de Verlichting wijten. Het toneel was voor Van der Willigen een geëigend middel om de mensen deze tegenstelling voor te houden. Dat geeft hij aan het einde van het stuk nog eens te kennen in de slotzang van de pastoor.

Het schouw-toneel, wel eens met recht misprezen,
Te vaak misbruikt, door vuile taal ontëerd:
kan, buiten kyf, een school der zeden wezen,
Wanneer de deugd daar spelend wordt geleerd.¹³¹

Willem en Klaartje [...], p.31-32.

Willem en Klaartje [...], p.48.

Een recensent van de *Vaderlandsche Letteroefeningen* was minder positief over het vaudeville-karakter van *Willem en Klaartje* [...] dan Van der Willigen had gehoopt: 'Het stukje, welks zedelijk doel niet te miskennen is, zou ons nog meer voldoen, zo het niet door zogenoemde vaudevilles VERFRANSCHT was; bij de lezing althans doet dit tusschen beiden eens zingen, wanneer het immers niet meer natuurlijk wordt te pas gebracht, op ons gevoel eene zeer onvoordelige uitwerking. Dan - chaqu'un son gout.'¹³²

DE OUDE VERLIEFDE DICHTER ALLEEN

'De Heer *Majofsky* had my verleden jaar verzocht, om een zangstukje voor hem te vervaardigen, in den smaak van *Arlequin tout seul, je debute ou l'acteur tout seul*, en *Tanchon toute seule*, zynde zulk een stukje dat door een persoon gespeeld wordt; in het Hollandsch iets geheel nieuw. Ik had zooiets gereed gemaakt onder den titel van den ouden verliefden dichter en het werd den 29e November dezes jaars te Haarlem voor de eersten maal gespeeld, met veel toejuiching. Den 8ste December gaf men het insgelyks te Amsterdam. Het scheen zeer veel goedkeuring te verdienen.'¹³³

Van der Willigen noemt hier drie tradities, waarvan de laatste twee mij tot dusver niet bekend zijn. Wellicht is er sprake van een specifiek soort van monoloog en was Tanchon, evenals Arlequin een karakteristieke figuur uit de *commedia dell'arte*. Of misschien uit een Franse toneeltraditie. Bestond er naast de harlekinade zoiets als een 'tanchonade'?

Algemeene Vaderlandsche Letteroefeningen, 1807, deel I, p.96.
GAT: Arch.AvdW, *Dagboek 1805-1831*, p.1814/7.

Sinds het einde van de zeventiende eeuw was Arlequin ook in Nederland een bekende figuur. Er ontstond een toneelgenre waarin hij de hoofdrol vervulde en deze harlekinades bereikten rond 1800 in populariteit hun hoogtepunt.¹³⁴ Arlequin kon in deze stukken allerlei beroepen en functies vervullen - 'Arlequin herbergier en taartjesbakker', 'Arlequin procureur', 'Arlequin notaris', 'Arlequin toovenaar en barbier' - maar ook allerlei voor het publiek herkenbare sterke en zwakke menselijke trekjes, wijsheden en dwaasheden vertolken, in typen als de slimme knecht, de onnozele hals, de cynicus, de filosoof, de weldoener, en in Van der Willigens stuk: de verliefde grijsaard.¹³⁵

Frederik, een oude man met aanzien, poëet, rijk en met smaak gekleed, is van mening dat hij nog jong genoeg is voor de liefde. Ook in de dichters Anacreon en Sannazaar gloeide tenslotte de liefde nog toen zij al op hoge leeftijd waren. In die overtuiging wordt hij gesterkt, doordat hij zich bemind waant door Charlotte die hij Lotje noemt. Hij denkt dat ze aan hem gerichte liefdesbrieven schrijft, wat hem tot menige lofzang op de liefde inspireert. In een van haar brieven schrijft Charlotte dat haar tante, die er strenge denkbeelden omtrent de welgevoeglijkheid op na houdt, haar belet hem te ontmoeten.

Frederik vermoedt dat zijn zoon hem zal bespotten als hij vertelt dat hij gaat hertrouwen en nog wel met een jong meisje. Maar zulke spotternijen zullen alleen voortkomen uit baatzucht, welk de algemene geest des tijds is, want de zoon die nu de enige erfgenaam is, zal vrezen voor meer broers en zussen. Frederik weet dat zijn zoon een oogje heeft op een meisje buiten de stad, maar hij weet niet wie het is. Zijn zoon is de laatste tijd niet zo vertrouwelijk met hem en Frederik denkt dat dat komt doordat hij Frederiks invloed op de meisjes kent en vreest. Maar deze keer heeft hij niets te vrezen, want Frederik heeft zijn keuze gemaakt.

Zo mijmert hij nog wat verder tot hij een brief krijgt van een oude vriend, die vernomen heeft dat hij verliefd is en die hem een huwelijk afraadt. Frederik zou voortdurend gekweld worden door jaloezie. Hij wuift deze vrees echter weg in de overtuiging dat Lotje daartoe geen aanleiding zal geven. Bovendien zullen ze naar een afgelegen buitenhuis gaan om daar in alle rust te leven voor elkaar.

Frederik heeft heimelijk een portret van Charlotte laten schilderen en dat achter een gordijn aan de muur gehangen. In volle vervoering trekt hij het kleed weg, maar ziet dan tot zijn verbazing dat het portret is vervangen door de beeltenis van zijn overleden vrouw. Er is een brief bijgevoegd van Lotje en één van Frederiks zoon, die nu ook Frederik blijkt te heten. Dan blijkt welk misverstand zich heeft voorgedaan en Frederik ziet hoe dwaas het was de brieven van Lotje zonder meer op zichzelf te betrekken en niet in te zien dat het gebrek aan vertrouwelijkheid met zijn zoon uit die dwaze liefde voortkwam. Het is zoon Frederik die het portret van Lotje vervangen heeft door dat van zijn moeder. Daarmee brengt hij de gelukkige jaren die Frederik met haar gedeeld heeft weer in herinnering. Hij vraagt Frederik zijn fiat te geven voor een even gelukkige toekomst voor hem en Lotje. Tot slot brengt de oude Frederik een ode aan de vriendschap, die hij boven de liefde verkiest.

Albach 1956, p.146.

Zie over Arlequin: Florian's voorwoord bij de bundeling van zijn toneelwerk in *Oeuvres de Florian*. Parijs 1810. Briand.

In het toneelrecenserend tijdschrift *De Tooneelkijker* werd een opvoering van *De oude verliefde dichter*, in januari 1816 in de Amsterdamse schouwburg, lovend besproken. 'Dit stukje is doorzaaid met onderscheidene aangename zangstukjes, zoo geestig, zoo kiesch, zoo bevallig als immer eenige taal die heeft opgeleverd, en bevalliger dan allen, die ooit op het Hollandsch Tooneel gezongen zijn [...]. Dit stukje is niet gedrukt, wij weten niet waarom niet; doch wij noodigen den Heer VAN DER WILLIGEN uit, om, hetzij dan gedrukt of in handschrift, ons Tooneel met meerdere zulke oorspronkelijke voortbrengsels te verrijken.'¹³⁶ Toen Van der Willigen deze bespreking las, schreef hij in zijn dagboek: 'Dringend werd ik uitgenodigd om voor het Tooneel te blijven arbeiden; doch wel wetende dat dit eene ondankbaren arbeid is, gaf ik aan die verzoek weinig gehoor.'¹³⁷ *De oude verliefde dichter* werd in ieder geval nog tot 1832 opgevoerd.¹³⁸

Uit de notulen van een bijeenkomst van de Wijngaardranken op 29 augustus 1826, blijkt dat Van der Willigen toch af en toe nog toneel schreef. Tijdens deze vergadering legde hij een ontwerp voor een toneelstukje voor.¹³⁹ Het ging onder de leden rond en op de bijeenkomst van 27 maart 1827 werd besloten dat Jan Arie van Eeden op basis van dit ontwerp een toneelstuk in verzen zou schrijven.¹⁴⁰ Het is niet duidelijk om welk stuk het hier gaat en of het ooit werd gedrukt of opgevoerd.

De Tooneelkijker 1816, nr.5, p.267-268.

GAT: Arch.AvdW, *Dagboek 1805-1831*, p.1816/1.

GAA: Arch. Toneelgezelschap Majofsky 1826-1835 (1846). Nr.121. Inv.nr.2: *Repertoire van het toneelgezelschap onder directie van T.J. Majofsky met opgaven der inkomsten en uitgaven van elke voorstelling*. 1 deel. [1828-1834]. Er worden opvoeringen vermeld op: 4 juni 1828 in Maastricht (p.4), 6 augustus 1829 in 's Gravenhage (p.71), 26 juli 1831 in Leeuwarden (p.128) en 29 juni 1832 in Haarlem (p.155).

GAH, Arch. de Wijngaardranken. Inv.nr. 1.2: Resolutiën en notulen 1825-1847, p.18.

GAH, Arch. de Wijngaardranken. Inv.nr. 1.2: Resolutiën en notulen 1825-1847, p.26.

IV. REIZEN

Van der Willigen ging na afsluiting van zijn werkzaamheden in Tilburg, niet op reis met het specifieke doel om zich te verdiepen in het buitenlands toneel. Ook de literatuur, de wetenschap en vooral de beeldende kunst in het buitenland hadden zijn bijzondere belangstelling. In 1789 en 1793 was hij al naar Düsseldorf afgereisd om de daar aanwezige schilderstukken te bestuderen. Begin 1802 vertrok hij naar Parijs, dat in die tijd bekend stond als verzamelpunt van kunstschaten van alle volken. Half juli 1804 begon hij een rondreis door Frankrijk, die drie maanden zou duren. Half oktober was hij weer terug in Parijs. Later bezocht hij ook Italië, Engeland en Duitsland.

Van der Willigen schreef de ervaringen die hij tijdens deze reizen opdeed op. In 1805 verscheen bij A. Loosjes Pz. *Reize door Frankrijk, in gemeenzame brieven aan den uitgever* en naar aanleiding van zijn verblijf in Parijs schreef hij *Parijs in den aanvang van de negentiende eeuw*, waarvan in 1806 het eerste deel verscheen, in 1807 nog twee delen en in 1814 een tweede druk. In 1811 verscheen het eerste deel van *Aanteekeningen op eene reize van Parijs naar Napels [...]*, gevolgd door nog drie delen in 1812, 1813 en 1814. Een verslag van de reis naar Engeland in 1823 en naar Duitsland in 1828 is te vinden in *Aanteekeningen op een togtje door een gedeelte van Engeland* gepubliceerd in 1824, en *Aanteekeningen op een togtje door een gedeelte van Duitschland* gepubliceerd in 1829.¹⁴¹

Tijdens zijn reizen bezocht Van der Willigen menig schouwburg. Vaak ging hij nog op de dag van aankomst 's avonds een toneelstuk bekijken. In zijn reisverslag beschreef hij de architectuur en inrichting van de schouwburg en gaf hij commentaar op het stuk dat er speelde.

Saakes nam de werken in de volgende lijsten op. *Reize door Frankrijk [...]*; het eerste deel in juli 1805, het tweede in oktober 1805 en het derde in maart 1806. *Parijs in den aanvang van de negentiende eeuw*; het eerste deel in november 1806, het tweede in juli 1807 en het derde in januari 1808. *Aanteekeningen op eene reize van Parijs naar Napels [...]*; het eerste deel in januari 1812, het tweede ook in 1812, het derde in 1813 en het vierde in februari 1814 (in verband met de politieke situatie is de lijst Saakes niet uitgebracht van april 1812 t/m december 1813, waardoor de gegevens over het tweede en derde deel minder nauwkeurig zijn); *Aanteekeningen op een togtje door een gedeelte van Engeland [...]*; in februari 1825. *Aanteekeningen op een togtje door een gedeelte van Duitschland [...]*; in januari 1830. Deze gegevens zijn niet bij Saalmink (1993) geverifieerd.

In Parijs constateerde Van der Willigen dat sommige Rooms-katholieke geestelijken daar nog steeds behept waren met het oude vooroordeel tegen het toneel en daaruit volgend, een hoge mate van onverdraagzaamheid tentoonspreidden tegenover toneelspelers en -speelsters. Hij voegde daaraan toe dat hetzelfde aan de hand was met verschillende protestantse predikanten, ook in Nederland. Hij betreurde deze gang van zaken. 'Gaarne erken ik de bevoegdheid der Heeren Geestelijken, om, als openbare zedenmeesters, zoo van den kansel als in het bijzonder, de zedeloosheid en losbandigheid te bestraffen, en stem ook volmondig toe, dat het tooneel tot dergelijke gegronde bestraffingen, vooral in vroegere dagen, wel eens aanleiding gaf; maar is het redelijk eene op zich zelve goede zaak aftekeuren, omdat zij somtijds misbruikt wordt; eveneens zou men dan omtrent boeken, schilderijen, enz. moeten handelen; en hoe menigmaal gaven zoogenaamde oefeningen en *pieuse* zamenkomsten, ja! zelfs openbare vergaderingen in de kerken geene aanleiding tot ongeregelde heden. Handelden dus vele geestelijken niet billijker en verstandiger, wanneer zij trachtten medetewerken met hun, die het om eene wezenlijke verbetering in deze te doen is, in plaats van op eene onmatige wijze in 't algemeen te ijveren tegen den schouwburg, welke zij veeltijds nauwelijks anders als bij naam of volgens de bevooroordeelde beschrijving van anderen kennen; en was een redelijk onderzoek der zaak, en alzoo ook het bijwonen der schouwspelen, bij geschikte gelegenheden, daartoe, in de eerste plaats, niet noodzakelijk?'¹⁴²

In Van der Willigens opvatting moest het toneel inderdaad naast het bieden van vermaak ook een duidelijk moreel doel dienen. Op dat punt constateerde hij begin 1800 een zekere verloedering in Frankrijk. 'De smaak voor het tooneel neemt nog dagelijks meer en meer toe onder de *Fransen*; doch mijns bedunkens is het de regte smaak niet; het schouwspel strekt bijna geheel ter voldoening van hunnen ligtzinnigen smaak, terwijl men het nut, ik meen het *moreele* nut, niet genoeg in het oog houdt.'¹⁴³ Het Franse toneel, waaronder men volgens Van der Willigen met name dat van Parijs moest verstaan, werd ooit door Corneille, Racine en Molière tot grote luister gebracht. Het werd door andere landen nagevolgd en in kwaliteit soms misschien geëvenaard, maar in Van der Willigens ogen nooit voorbijgestreefd. Tot in de tweede helft van de achttiende eeuw werd die roem door het werk van Voltaire nog vergroot, maar daarna deed zich een zeker verval in de Franse toneelkunst voor. Aan het begin van de negentiende eeuw kon je volgens Van der Willigen niet meer stellen dat zij - zeker wat het schrijven van nieuwe stukken betrof - de voorkeur verdiende boven de toneelkunst van andere landen.¹⁴⁴ Hij hekelde dan ook het Nederlandse theaterpubliek dat het Franse theater verkoos boven het Nederlandse, waarbij kwalitatief hoogstaande spelers van eigen bodem in zijn ogen werden versmaad ten gunste van over het geheel genomen zeer middelmatige Franse spelers. '[...] het zijn hier [in Lyon] waarlijk ook geen tovenaars; echter als zij te Amsterdam speelden, en zulke soort krijgt men 'er doorgaans, zouden onze zoogenaamde lieden van smaak 'er drok naar toelopen, terwijl zij den neus optrekken, als men hun spreekt van den grooten of Stads Schouwburg, waar ik ondertusschen verscheide stukken zeer goed heb zien uitvoeren, en waar sommige vertoonders spelen, die zelfs door *Fransche* Konstkenners en voornamelijk Konstenaars, niet ligt gereed, om aan vreemden lof toe te zwaaijen, openlijk bewonderd worden.' Van der

Parijs in den aanvang van de negentiende eeuw, deel II, p.455.
Reize door Frankrijk [...], p.162.

Parijs in den aanvang van de negentiende eeuw, deel II, p.422-423.

Willigen noemt hier een artikel over Johanna Wattier dat verscheen in *Le Feuilleton de publiciste de mardi 28 Frimaire an 12*, 20 december 1803. Hij vervolgt: 'Ja ik durf staande houden, dat dit tooneel behoorlijk aangemoedigd en bestuurd, weldra zou verdienen, om onder de eerste tooneelen van *Europa* gerangschikt te worden. Wanneer zal die ellendige lage en verderfelijke trek, naar al wat vreemd is, onder ons eens ophouden, en de *Hollandsche* zeden en voortbrengsels van Kunsten en Wetenschappen, waar wij ten allen tijde billijk roem op droegen, en nog roem op mogen dragen, eens herleven. Trachten wij van onze naburen, en van vreemden te leeren, wanneer 'er zig iets nuttigs voor ons op doet; maar laten wij toch bij aanhoudendheid niet dwaas en slecht genoeg zijn, om hun in alles nateäpen.'¹⁴⁵

Van der Willigen vroeg zich af hoe het kwam dat de Fransen zo weinig vorderingen maakten in de toneeldichtkunde, zeker als men de grote hoeveelheid verhandelingen die op dat gebied verscheen in Franse tijdschriften en afzonderlijke uitgaven, in ogenschouw nam. Hoe groot hun roem in het verleden ook was, kennelijk ontbrak het nu aan vindingrijk vernuft en goede smaak. Hij doelde daarbij vooral op de treurspelen, het burgerlijk drama en de blijspelen. Veel positiever was hij over de Franse zangstukken. '[...] omtrent de zangstukken, wiens voornaam waarde veelal in de muziek en tooneeltoestel bestaat, schijnt 'er minder schaarsheid te heerschen, en van al de schouwspelen van *Parijs* is 'er mij geen beter, aan zijnen aard en bestemming beantwoordende, voorgekomen, dan dat *du Vaudeville*, alwaar men kleine stukjes, doormengd met liedjes op bekende wijzen en geestige gezegden, geeft. Deze stukjes, waarvan ik 'er dikwijls zeer aardige, aangenaam onderhoudende, en die tevens een goed zedelijk doel hadden, heb gezien, worden doorgaans door twee, drie, en zelfs vier schrijvers zamengesteld, een van hun maakt het geheel, dat in onrijm is, een ander de liedjes, en een derde het muziek, of verdeelen hun werk op dergelijke wijze.'¹⁴⁶

Over de herkomst van de vaudeville schrijft Van der Willigen dat een zekere BASSELIN FOULON, afkomstig uit het Normandisch stadje Vire er, naar men zei, de grondlegger van was. De liedjes werden daar gezongen en daarbij werd gedanst op een wijze die ter plaatse 'val-de-Vire' genoemd werd. Door verbastering zou men hiervan vervolgens 'vaudeville' gemaakt hebben.¹⁴⁷

Vaudevilles werden bij allerlei gelegenheden gezongen. Bij een kunsttentoonstelling in Parijs werden de kunstwerken niet alleen in de dagbladen, maar ook in vaudevilles beoordeeld. De liedjes werden gebundeld onder titels als *L'Observateur au Muséum, ou la critique des tableaux en vaudevilles* en *Arlequin au Muséum ou critique etc.*, en aan de bezoekers van het museum bij het in- en uitgaan aangeboden. Kennelijk hadden de vaudevilles de functie te prijzen of te hekelen, maar in het laatste geval de kritiek ook te verzachten. 'Hetgeen men overluid zoo niet zegt, is in zangvesjes niet meer vermetel', schreef Van der Willigen.¹⁴⁸ Ter illustratie gaf hij een aantal voorbeelden. De harlekijn in het museum was toch zeer stekelachtig, maar wat hij zei, bijvoorbeeld over het schilderij 'Jupiter et Io' van Jacques Nicolas Paillot de Montabert, was volgens Van der Willigen niet van waarheid ontbloot. '*Que vois-je: zegt Harlekijn, au bas de ce tableau couleur de rose? une petite note; lisons: Jupiter et Io, par M. PAILLOT. Oh! qu'il est donc gentil, ce petit Jupiter; à la poudre près, on le prendroit pour un jeune Abbé en bonne fortune.*

Air: De la croisée.

*Ce Jupiter, aux doux souris,
N'est plus le maitre du tonnere.
S'il prend les traits d'un Adonis,
Io, c'est qu'il cherche à te plaire.
A ses soins les tiens sans mentir,
Ne se montrent pas trop conformes;
A ses yeux il falloit offrir
de plus heureuses formes.*

SANGO DE MI! *ma petite COLOMBINE, qui n'est pourtant pas une Io, et pour*

*Parijs in den aanvang van de negentiende eeuw, deel II, p.428.
Reize door Frankrijk [...], p.452-453.*

Parijs in den aanvang van de negentiende eeuw, deel II, p.358-359.

*qui Jupiter ne s'est jamais métamorphosé, est bien mieux faite, et a des contours plus souples et plus voluptueux. Je vous engage M. PAILLOT à prendre une autre fois un plus parfait modèle, et non pas la votre, si cette Io n'est pas plus séduisante.'*¹⁴⁹

Parijs in den aanvang van de negentiende eeuw, deel II, p.362-363. Van der Willigen vertaalde het lied als volgt: 'Wat zie ik onder aan die rozenkleurige schilderij? een briefje; laat ons lezen: Jupiter en Io, door den Heer PAILLOT. O! wat is het toch lief dat Jupitertje; op de haarpoeder na zou men zeggen, dat het een jonge abt was bij een liefdensgevalletje.

Op de wijs: De la croisée. Die Jupiter met zijn lief lachje, is niet meer de meester van den Donder: wanneer hij de trekken aanneemt van eenen Adonis, Io, is het, om dat hij u tracht te behagen. Met zijne vriendelijkheid komt de uwe waarlijk niet zeer overeen; gij moest zijn oog eene gelukkiger gedaante aanbieden. Sango de mi! (Italiaansche uitroeping: zooveel als, Gansch bloed!) mijne KOLOMBINE, die evenwel geene Io is, en voor wie Jupiter zich nimmer herschapen heeft, is wel beter gemaakt, en heeft buigzamer en wellustiger omtrekken. Ik rade u, Mr.

PAILLOT! om een ander maal volmakter model te nemen; want ik wil wel gelooven, dat het de schuld van het model is, en niet de uwe, dat deze Io niet verleidelijker is.' (p.363-364)

In Lyon zag Van der Willigen twee melodrama's: *Les brigands de Calabrie* en *Palmire et Alminor*. Van der Willigen kenmerkt het genre als een toneelspel 'met muziek verzeld, doorgaans speelt het orkest, als de voorname personen opkomen of afgaan. Deze soort van stukken is gemeenlijk opgesierd met marschen, balletten, gevechten en veel theatrale toestel.'¹⁵⁰ Ze werden in Nederland al wel vertaald, maar nog zonder muziek opgevoerd.¹⁵¹ Er was veel kritiek op het melodrama. Het werd te chaotisch gevonden en getuigde in de ogen van velen van een slechte smaak. Van der Willigen was het daar niet helemaal mee eens. Hij schrijft dat hij er verschillende gezien had, die hem meer bevielen dan de grote opera's waar men in Parijs zo enthousiast over was.

Zo'n grote opera zag hij in Avignon gespeeld en gezongen worden door mensen die daar in het geheel de kwaliteiten niet voor hadden, maar in de ogen van Van der Willigen Parijs wilden naäpen. In Nederland bestond een wijd verbreid idee dat alle Fransen zongen als nachtegalen en dat Nederlanders daarvoor te enen male ongeschikt waren. Dat idee bestond in Frankrijk ook. Van der Willigen had in Parijs eens een geleerde horen spreken die in alle ernst de mogelijkheid opperde dat Nederlanders zo slecht zongen, omdat ze ieder half uur klokgelui horen, hetgeen funest zou zijn voor hun muzikaliteit. Van der Willigen was van mening dat men goede zangers in het algemeen in de belangrijke steden moest zoeken, omdat men daar de mogelijkheid had de stem te oefenen. Voor elk natuurlijk talent is oefening noodzakelijk en de mate waarin men daartoe de gelegenheid heeft, is bepalend voor de kwaliteit van de zang. Wat Van der Willigen betreft was het dan ook wenselijk dat in Nederland meer gestreefd werd naar bevordering en ontwikkeling van de zangkunst. Dan zou blijken dat het niet scheelde aan natuurlijke begaafdheden. Van groot belang daarbij was het soort liederen dat men aanleerde. 'Men zinge dan ook Vaderlandsche liederen op eenvoudige welluidende, en op de woorden toepasselijke zangwijzen, in plaats van een menigte laffe en onbetamelijke Fransche prullen, die onder ons in het geheel niet voegen, en die men echter al dikwijls de voorkeur nog geeft boven het goede zangwerk van die natie.'¹⁵²

Reize door Frankrijk [...], p.94.

Parijs in den aanvang van de negentiende eeuw, deel II, p.441.

Reize door Frankrijk [...], p.143.

Van der Willigen was geen groot liefhebber de opera.¹⁵³ Wanneer in de Parijse Opera een nieuw stuk gespeeld werd, ging hij vooral kijken om de toneeltoestel te zien. Er werden voornamelijk treurspelen gespeeld, waarin geen woord gesproken, maar alleen gezongen werd. '[...] tweemaal kon ik de vertooning daarvan, zonder verveling, niet bijwonen; misschien komt het daarvan, dat ik zeer weinig kennis van de muziek heb; ondertusschen ben ik genoegzaam nooit in de groote Opera geweest, of ik heb 'er onder de aanschouwers slapende mensen gevonden; en men moet in der daad al zeer veel smaak in die soort van muziek hebben, om die aanhoudende herhalingen en gedurige *recitatifs*, waarvan men slechts hier en daar een woord verstaat, met eenige belangneeming aanthooren.'¹⁵⁴ Het was niet ongewoon dat in deze opera's olifanten, kamelen en andere dieren op geschilderd doek werden opgevoerd, maar een voor Van der Willigen geheel nieuwe vertoning, waren de karavanen van poppen die hij in een opera, genaamd Tamerlan, voorbij had zien trekken. Het beviel hem niet erg. In menig stuk werd gebruik gemaakt van het middel toverij, om allerlei vreemde en wonderlijke gebeurtenissen, kunst- en vliegwerk te kunnen opvoeren. Helemaal te bont waren in Van der Willigens ogen de zogenaamde duivelballetten, 'waarin mensen, in eene zeer afzigtelijke kleeding, met horens en staarten, rondspringen, terwijl uit de toortsen, bestaande uit kokers, met harst en dergelijke brandstof gevuld, welke zij in de hand hebben, gedurig groote vlammen voortkomen; en of dit niet genoeg ware, om de geheele zaal met rook en stank te vervullen, komen 'er uit de grond en hollen van de zwarte spelonk, waarin zoo iets doorgaans vertoond wordt, nog gedurig vlammen en bliksems, zoodat men eindelijk moeite heeft, om sommige voorwerpen, door de dikke wolk van damp, te onderkennen. Moet men zich niet verwonderen, vraag ik, van bij dit alles een aantal vrouwtjes naar de mode, en van de zoogenaamde fatsoenlijkste klasse van *Parijs* en elders, naar het schijnt met genoegen, tegenwoordig te zien [...], daar dezulke anders bijna in flauwte vallen, als zij maar iets onaangenaams zien, of hooren, en den neus optrekken bij den minsten onaangename reuk.'¹⁵⁵

De vrolijke en kluchtige Franse opera's, die in het Théâtre Favard werden gespeeld, bevielen Van der Willigen beter, hoewel hem ook daarin het zingen te gekunsteld voorkwam. In deze opera's werd echter ook veel gesproken. Bovendien werd er niet in gedanst. Van der Willigen was in het geheel geen liefhebber van het ballet.¹⁵⁶

Met betrekking tot de formele eisen die Van der Willigen aan het toneel stelde, is nog de invloed van het Frans classicisme merkbaar. Leeftijd, uiterlijk en stem van de acteur moesten in overeenstemming zijn met de rol die hij of zij speelde. Een Euridice van vijftig jaar die ruim honderd kilo weegt, kon wat hem betrof niet, ook al had ze een ongemeen heldere stem en zong ze 'kunstig en met smaak.'¹⁵⁷ Ook de kleding moest passend zijn en het decor mocht niet strijdig zijn met de plaats waar het stuk speelde.¹⁵⁸ Was dat wel het geval, dan werd gezondigd tegen de

Reize door Frankrijk [...], p.291.

Parijs in den aanvang van de negentiende eeuw, deel II, p.444-445.

Parijs in den aanvang van de negentiende eeuw, deel II, p.445-446.

Reize door Frankrijk [...], p.143. Parijs in den aanvang van de negentiende eeuw, deel II, p.446-447.

Van der Willigen heeft het hier over Madame de Rouselois, die hij in de Brusselse schouwburg zag optreden in het zangspel *Orpheus en Euridice* van Rousseau. *Parijs in den aanvang van de negentiende eeuw, p.11.*

Aanteekeningen op eene reize van Parijs naar Napels [...], deel

waarschijnlijkheid, een zonde die op nogal wat tonelen werd begaan. Op dit punt had Van der Willigen ook kritiek op wat werd beschouwd als een van de meest belangrijke theaters in de wereld, voor stukken zonder zang of muziek: het Parijse Theatre Français de la Republique, waar de beroemde toneelspeler François J. Talma de 'première rôle' in het treurspel speelde. 'Andere gewone gebreken, zoo als het plotseling veranderen van dag en nacht, het lezen van eenen brief bij het voetlicht, het zien door de gesloten deur of wanden, dat 'er iemand aankomt, het gansch oneigenaardig rigten van alleenspraken aan het parterre, het zoogenaamde ter zijde spreken, waarbij men dient te veronderstellen, dat de lieden op het tooneel voor een ogenblik doof zijn [...]. Deze en dergelijke gebreken, zeg ik, vind men hier althans niet minder dan bij de meeste gewone tooneelen. Hetzelfde heeft plaats aangaande het verzuim van het zoo noodzakelijke spreken door gebaarden, en men ziet hier dikwijls, bij de belangrijkste handelingen, of het doen van treffende verhalen, vele spelers, die dan niets te zeggen hebben, stil en ongevoelig staan, of achteloos rondkijken, hoewel de zaak hun soms van zoo nabij raakt.'¹⁵⁹

II, p.105.

Parijs in den aanvang van de negentiende eeuw, deel II, p.435.

Toch zag Van der Willigen ook de nadelen van de Frans-classicistische toneeltraditie. Het ging hem te ver dat het 'hooge treurspel', zoals hij eens ergens gelezen had, door zijn regelmatige gangen, standen en gebaren met uitgestrekte armen, veel weg zou hebben van het werktuiglijke van een marionettenvertoning. Maar als men ervan uitging dat het toneel een levend schilderij zou moeten voorstellen, dan stond voor hem vast dat het treurspel, met bij alle regelmaat nog de regelmaat van de taal en de dreunende declamerende toon gevoegd, daar niet erg geschikt voor was. Het burgertoneelspel met zijn huiselijke tonen en voorvallen uit het gewone dagelijkse leven, voldeed in dat opzicht veel meer, hoe smalend veel critici zich daar ook in woord en geschrift over uitlieten. Alle kritiek ten spijt, was het echter een voldongen feit dat de zalen bij zulke stukken, mits ze goed waren, vol zaten en dat ze heel wat meer invloed op de gemoederen hadden, dan verreweg de meeste treurspelen. 'Bij het hooge treurspel bewondert men dikwijls de schoone verzen, kundige bewerking, gang, houding, gebaarden en wijze van opsnijden der vertooners; in de laatstgenoemde [het burgerdrama] bewondert men minder, maar men voelt meer.'¹⁶⁰

Een grote bewondering had Van der Willigen voor de Franse toneelspeler en -schrijver Louis Benoit Picard, van wie diverse stukken in het Hoogduits en Nederlands vertaald waren. Hij was tevens bestuurder van het tweede Parijse toneel voor stukken zonder zang of muziek: l'Imperatrice. De naam van dit theater was voorheen Louvois, naar de straat waarin het gevestigd was. Er werden voor zover het de Franse stukken betrof, alleen burgerlijk drama en blijspelen vertoond. Picard werkte met vakbekwame spelers en de stukken gingen over belangwekkende onderwerpen. De groep speelde 'ter ondersteuning van ongelukkigen.' Van der Willigen verkoos deze schouwburg meestal boven de andere Parijse tonelen. Picard stond bekend als een werkzaam man die zeer deskundig was op het gebied van de toneelkunde. Hij schreef zijn stukken op de talenten van zijn spelers en op de plaats waar ze werden opgevoerd. Van der Willigen had dan ook kritiek op het feit dat ze voor Nederlandse tonelen vertaald werden. Die vertalingen konden niet anders dan zeer gebrekkig zijn, althans wanneer ze te letterlijk en niet naar de Nederlandse situatie werden vertaald. Een reden te meer om minder te vertalen en meer oorspronkelijk vaderlandse stukken te schrijven, en daartoe aan Nederlandse toneelschrijvers een beter inkomen te verschaffen. 'Ondertusschen zou het bij ons aan geene bekwame schrijvers, ter vervaardiging van voor onze tooneelen geschikte stukken, haperen, ware het niet, dat men veelal aan vertalingen, zelfs van ellendige prullen, de voorkeur gaf, boven onze oorspronkelijke stukken; en een vaderlandsch schrijver, wel verre van eenig *honorarium* te genieten, dikwijls nog niet eens het genoegen kan hebben van zijne stukken gespeeld te zien.'¹⁶¹ Voor zover het toch aan bekwaamheid, met name aan oorspronkelijk genie haperde, kon een toneelschrijver zich, beter dan op vertalingen, toeleggen op het bewerken en aan de actuele situatie aanpassen van oude Nederlandse stukken. Dat zou de nationale geest aanwakken. Het gouvernement zou daaraan ook bijdrage kunnen leveren door het zegelrecht op te heffen voor oorspronkelijke stukken en alleen nog voor vertalingen te handhaven.¹⁶²

ITALIË

Parijs in den aanvang van de negentiende eeuw, deel II, p.436-437.

Parijs in den aanvang van de negentiende eeuw, deel II, p.440.

Parijs in den aanvang van de negentiende eeuw, deel II, p.450.

'[...] in de vierde en vijfde [afdeling] [...] vertoeft de Reiziger bij de oudheden, kunststukken en Boeken en staat daarna bij het Napelsch Tooneel en de Muzijk bijzonder stil, waarin hij gelegenheid vindt vele elders onbekende bijzonderheden te vlechten.' Een lovende reactie in de *Nieuwe algemeene konst- en letterbode* [...] van 1813¹⁶³ op het verschijnen van het tweede deel van Van der Willigens *Aanteekeningen op een reize van Parijs naar Napels* [...].

1e deel, p.13.

In Napels zag Van der Willigen een opvoering van Ovidius' *Andromeda*. Het was een zogenaamde 'opera seria', wat zowel een zangspel, als een treurspel in gezangen kon zijn. De muziek in dergelijke zangspelen, moest volgens Van der Willigen op de eerste plaats beoordeeld worden naar de mate waarin deze de toeschouwer raakte. 'Eens en vooral zij hier gezegd, dat ik, met betrekking tot de muziek, geen eigenlijke kunstkenner zijnde, dezelve alleen maar beoordeel, naar mate zij het gehoor streelt en op het gevoel werkt, en ik verbeeld mij, dat dit de voornaamste toetssteen behoort te wezen.'¹⁶⁴

Met betrekking tot blij- en kluchtspelen schetste Van der Willigen een min of meer Europese traditie, die haar oorsprong in Italië had. In de Italiaanse blij- en kluchtspelen was er sprake van vaste, steeds terugkerende rollen. Dit gegeven ging terug tot de klassieke Romeinse blijspelen, waarin onder andere Chremes, Davus en Bacchis vaste rollen waren, met een bijbehorend specifiek masker. Enkele rollen in de Italiaanse blij- en kluchtspelen waren Arlecchino - wiens masker overeenkomsten vertoonde met sommige van de klassieke; het had echter geen kin en mond - Pantalone, Columbina en Scapino. Ook Brighella, meestal stamelend, was een vaste rol.¹⁶⁵ Deze traditie werd in andere landen hier en daar nagevolgd. Van der Willigen was er echter niet zo over de spreken. 'Dezelfde personen alzoo gedurig in onderscheiden tooneelstukken voorkomende, wordt hierdoor eene overeenkomst en eentonigheid veroorzaakt, die mijns bedunkens vermijdt behoorde te worden, daar toch de onderwerpen, veelal op liefdesgeschiedenissen en huwelijk neerkomende, al dikwijls eentonig genoeg zijn.'¹⁶⁶ Je kunt je afvragen, als je dit leest, of Van der Willigen ooit een harlekinaade geschreven zou hebben, als hij niet het verzoek van Majofsky had gekregen.

Een blijspel met zang werd in Italië een 'commedia per musica' genoemd en een vrolijk zangspel een 'opera buffa'. In een commedia per musica was de 'buffo' degene die de komische rollen vervulde; in een opera buffa heette de eerste toneelspeler 'primo buffo'. Verder was er een onderscheid tussen de 'buffo Toscano' die goed Italiaans sprak, en de 'buffo Napolitano' die de Napolitaanse spraak volgde. Over de opera buffa in Parijs had van der Willigen al geschreven dat men daar vooral naar toe moest gaan voor de zang. De onderwerpen waren er zelden de moeite waard en omdat er gezongen of zingend verhaald werd, was de tekst moeilijk te verstaan.¹⁶⁷

Een genre dat in deze tijd belangrijk werd, was de pantomime. Van der Willigen bewonderde de vaardigheid van de Italianen, en in het bijzonder de Napolitanen, in het maken van gebaren en de manier waarop zij daarmee hun spraak ondersteunden. In zijn ogen waren ze natuurlijke nabootsers, of 'alnabootsers': 'pantomimos', wat ze bijzonder geschikt maakte voor het toneel. Ook de pantomime staat in de klassieke Griekse en Romeinse traditie. Onder verwijzing naar Vincenzo Requeno en De l'Aulnay, schreef Van der Willigen hierover: 'De kunst om door gebaarden te spreken is reeds van zeer oude herkomst; de Grieken en Romeinen bedienden 'er zich inzonderheid van op hunne tooneelen, en schijnen het daarin al ver gebracht te hebben. De Grieken noemen deze kunst *Orchesis* en de Romeinen *Saltatio*. Men had die tot meerder volmaaktheid gebracht door, volgens eenen aangenomen regel, aan de handen en vingers onderscheiden richtingen te geven het geen men

Aanteekeningen op eene reize van Parijs naar Napels [...], deel II, p.104.

Aanteekeningen op eene reize van Parijs naar Napels [...], deel I, p.201.

Aanteekeningen op eene reize van Parijs naar Napels [...], deel IV, p.58-59.

Parijs in den aanvang van de negentiende eeuw, deel II, p.447.

Chironomia noemde. Op deze wijze gaf men zijn denkbeelden, door gebaarden, te kennen, en men sprak of zong op het tooneel, als 't ware, door middel van de handen: waarom dit dan ook wel *ad manus cantare* (met de hand zingen) genaamd werd [...]. De kunst om door gebaarden te spreken is dan wel waard, om meer en meer opgespoord aangekweekt en uitgebreid te worden, zoo ten bijzonderen gebruike [ten dienste van gehoor- en/of spraakgestoorden], als voor openbare redenaars, dichters en tooneelspelers. Misschien dat de Napolitanen hiervan nog wel wat behouden hebben door hunne verwantschap met de oude Grieken; gelijk de Italianen in het algemeen van de oude Volkeren, wier land zij bewonen.¹⁶⁸

Aanteekeningen op eene reize van Parijs naar Napels [...], deel II, p.112-115.

ENGELAND

In de voornamere schouwburgen van Londen bevonden zich afzonderlijke vertrekken, zogenaamde lobbys, waar de heren onder het publiek zich tussen de bedrijven door, of ook wel tijdens de opvoering, konden terugtrekken. Er kwamen ook dames, maar in Van der Willigens woorden slechts dames die zich niet zoveel gelegen lieten liggen aan hun goede naam. Dames van lichte zeden dus. Van der Willigen had zulke gelegenheden ook in sommige schouwburgen van Parijs gezien en keurde ze ten stelligste af, vanwege het oneerbare daarvan en omdat ze de vooroordelen tegen het toneel - die ook onder de Engelse religieuzen, met name onder de kwakers, nog steeds niet gering waren - voedden. Evenmin als elders, zo schreef hij, scheen ook in Engeland het toneel over het geheel genomen nog niet te zijn wat het behoorde te wezen, 'namelijk een leerzaam vermaak, of dienende ter bevordering van beschaving, ter opwekking van goede gezindheden en vooral van nationale en vaderlandlievende gevoelens, door het voorstellen van loffelijke daden [...], zoowel als ter aankweeking der fraaije kunsten.' Hij was van mening dat juist het toneel geschikt was om dit doel op een krachtdadige wijze te bereiken, veel meer dan bijvoorbeeld het geschiedenisonderwijs, dat altijd kampt met een zekere verwijdering tussen de persoon die het onderwijs geniet en het te behandelen onderwerp. Een toneelvoorstelling daarentegen maakt de toeschouwers directe getuigen van de wijze waarop de gebeurtenissen zich ontwikkelen en laat daardoor een veel sterkere indruk achter. Ook de dichtkunst is vaak te hulp geroepen om het voorstellingsvermogen van de mensen omtrent belangrijke gebeurtenissen te vergroten. Dat was bijvoorbeeld de hoofddoelstelling van het heldendicht. Het effect van de toneelkunst is nog sterker omdat zij de gebeurtenissen de toeschouwers daadwerkelijk voor ogen stelt.¹⁶⁹

Aanteekeningen op een togtje door een gedeelte van Engeland [...], p.226-227.

Het werk van Englands belangrijkste toneeldichter Shakespeare was in Franse vertalingen naar de actuele op de rede gebaseerde inzichten bewerkt, onder invloed van Voltaire's kritiek op de wonderlijke gebeurtenissen en het bijgeloof die er veelvuldig in voorkwamen. In Engeland echter werden de stukken nog identiek aan de wijze waarop Shakespeare ze ruim tweehonderd jaar eerder geschreven had, opgevoerd. Elisabeth de Montagu had Shakespeare verdedigd in *An essay on the writings and genius of Shakespear, compared with the Greek and French dramatic poets; with some remarks upon the misrepresentations of Mons. de Voltaire*. Dit werk verscheen anoniem in 1769 bij de Londense uitgever J. Dodsley. In 1785 volgde een uitgave onder haar naam bij Charles Dilly, eveneens in Londen.¹⁷⁰ De Montagu stelde dat de spoken, heksen en duivels in Shakespeare's stukken aan zijn werk een verhevenheid verleenden, op dezelfde wijze als de nimfen en saters dat hadden gedaan aan de werken van de oude dichters. Shakespeare had in haar ogen het bovennatuurlijke nooit een plaats gegeven buiten de grenzen van de volksoverleveringen. Van der Willigen reageerde als volgt. 'Dat echter die volksoverleveringen in de dagen dezes dichters vrij wat meer invloed hadden, in zijn vaderland, dan tegenwoordig, zal wel niemand ontkennen; zoo min als dat de tooneelvoorstellingen, gelijk vele andere dingen, naar de tijden en zeden behooren geschikt te worden. Hier, gelijk bij ons, ontbreekt, naar mijn gedachten, onder de menigte genootschappen en maatschappijen een genootschap ter verbetering van het tooneel, door hetzelfde zoodanig interigten, dat het nuttige zich met het vermakelijke pare, en vooral ook, door te zorgen, dat de mindere klasse des volks daaraan deel kan nemen: deze klasse toch, van den ochtend tot den avond arbeidende, behoeft nu en dan uitspanningen, en waar worden die, hier gelijk bij ons, doorgaans gezocht en veeltijds bij gebrek aan betere gelegenheid, waar anders, dan in de kroeg?'¹⁷¹ Juist de laagste klassen, die volgens Van der Willigen vaak nog zeer bevattelijk waren voor bijgeloof, zouden wanneer zij ontspanning zochten, geen heksen, duivels en andere wonderlijke figuren voorgeschooteld moeten krijgen.

DUITSLAND

In Engeland had Van der Willigen zich afgevraagd of het toneel op sommige plaatsen in Duitsland beter aan zijn doel - te vermaken en tevens de goede zeden, de vaderlandsliefde en de fraaie kunsten te bevorderen - zou beantwoorden, dan in het algemeen elders in Europa het geval was. Hij gaf daar in zijn *Aanteekeningen op een togtje door een gedeelte van Duitschland* [...] geen duidelijk antwoord op. Wel oordeelde hij positief over de oorspronkelijke stukken die hij er zag, ondermeer van Schiller *Die Jungfrau von Orleans* en *Wilhelm Tell*, en van E. Raupach *Der Niebelungen-Hort*. Negatiever was hij, toen hij in het in die tijd bekende zangspel *Titus*, de heldenrol gespeeld zag worden door een vrouw. In Duitsland was dat kennelijk geen ongebruikelijk verschijnsel, maar Van der Willigen zal het als strijdend met de waarschijnlijkheid ervaren hebben.¹⁷² Het verbaasde hem dat ook in Duitsland veel uit het Frans vertaalde stukken werden opgevoerd, terwijl

In 1777 kwam in Parijs een Franse vertaling uit, onder de titel *Apologie de Shakespear en response à la critique de Mr. de Voltaire*.

Aanteekeningen op een togtje door een gedeelte van Engeland [...], p.231.

Aanteekeningen op een togtje door een gedeelte van Duitschland [...], p.56.

men zoveel goede oorspronkelijk Duitse stukken had.¹⁷³

Zoals gezegd deelde Van der Willigen de veelvuldige kritiek die er bestond op het burgerlijk drama maar ten dele. Zo had hij - dat blijkt al uit een brief die hij in 1793 van zijn vriend Benay kreeg - een veel gunstiger oordeel over de in Nederland zeer populaire Kotzebue, dan de meeste Duitse toneelcritici. Benay schreef hem op 25 juli 1793 vanuit Göttingen: 'Je trouves que vous faites trop d'honneur a Mr. Kotzebue de le prendre pour modele; en Allemagne il passe pour un auteur tres mediocre et en general les pieces sont tres mauvaises, j'ai vu jouer son *Papegaij* a Leipsich, tout ij est mauvais, aucune vraisemblance d'observée; l'homme comique est un Sourd qui donne a rire par on il devroit exciter la pitie, enfin Wieland dit de lui *es is alzyt etwas bubisch um zu kotzen in syne pieces* quoique se soit Wieland, qui a dit cela, je trouve que c'est un miserable jeu de mots qui a du rapport avec les deux syllabes de son nom, mais je vous allegne ceci seulement pour vous donner une idée com[m]ent l'on pense en general sur son compte [...].'¹⁷⁴

Wat betreft Kotzebue's *Papegaay* was Van der Willigen het met Benay eens. Hij zag het stuk eveneens in Leipzig toen hij in augustus en september 1793 een reis door Duitsland maakte met Paulus Vreede, de tweede zoon van Pieter Vreede, en diens gouverneur. In zijn dagboek schreef hij '[...] wy [...] vonden in dat stuk, hetgeen zeer wel in den algemeenen smaak scheen te vallen, nog al wat af te wijzen, hoewel het goed gespeeld werd.'¹⁷⁵ Hij bleef het echter van groot belang vinden dat het burgerlijk drama met zijn verbeelding van het dagelijks leven, het publiek raakte. 'Velen, inzonderheid de Duitschers, hebben het tooneelspel somtijds, door hunne sentimenteële en ridderhistoriën, wel eens overdreven, zelfs onder de tooneelspelen van zeer voorname meesters onder hen, zal men dikwijls, met reden, het een en ander aftekeuren vinden; doch dat zij, over het algemeen, zeer voldoen, is ontegenzegglijk.'¹⁷⁶

Gedurende zijn reizen door Europa was Van der Willigen een directe getuige van de opkomst en ontwikkeling van een bont palet aan toneelgenres. Hoewel hij de treurspelen van Corneille, Racine en Voltaire hoog waardeerde en het verval in het Franse en ook Nederlandse toneel laat samenvallen met de terugloop in de belangstelling voor het Frans-classicistisch treurspel, geeft hij toch weinig blijk van teleurstelling of kritiek op dit punt. Hij erkende dat het traditionele treurspel niet voldeed aan de groeiende behoefte bij het publiek aan herkenbaarheid van wat er zich op het toneel afspeelde en aan een schilderachtig en emotioneel geladen toneelbeeld. Vanuit zijn opvatting dat het toneel een taak had in de verfijning en beschaving van de zeden, benaderde hij deze ontwikkeling als een pragmaticus: als het publiek bij het treurspel wegbleef, kon het toneel per definitie haar taak niet waarmaken. De massale belangstelling voor het burgerlijk drama - dat hem zelf ook veel meer raakte dan het, ook naar zijn smaak wat starre traditionele treurspel - bood daarentegen mogelijkheden te over de toeschouwers in deugd en zeden te onderrichten, mits het van goede kwaliteit was en toegespitst op de nationale smaak en zeden. Het was zelfs niet uitgesloten dat het spektakelachtige melodrama op dit

Aanteekeningen op een togtje door een gedeelte van Duitschland [...], p.387.

Staatkundige stukjes [...] 1795.

GAT: Arch.AvdW, *Dagboek 1791-1802*, p.100.

Parijs in den aanvang van de negentiende eeuw, deel II, p.436.

punt voldeed.

Tegelijkertijd constateerde hij echter een groot gebrek aan stukken die aan deze eisen voldeden. Hij signaleerde een toenemende produktie van stukken die geen inhoud hadden - op dat punt noemt hij met name de opera - en slechts gericht waren op de voldoening van de lichtzinnige smaak van het publiek. De op de commedia dell'arte geënte stukken met hun vaste personages en voortdurend dezelfde onderwerpen, wekten naar zijn mening de verveling op. Totaal af te wijzen waren echter vertoningen, in sommige opera's maar ook in de traditionele stukken van Shakespeare, waarbij zich door middel van tovenarij allerlei wonderlijke en ongeloofwaardige gebeurtenissen voor de ogen van het publiek voltrokken; om nog maar niet te spreken over de duivelballetten die door de meest afzichtelijke gedrochten bevolkt werden. Dat soort vertoningen in een periode van Verlichting opgevoerd werden, was voor Van der Willigen het ultieme bewijs dat het toneel in verval was geraakt.

V. TONEELOPVATTINGEN BINNEN DE GENOOTSCHAPPEN¹⁷⁷

DE WIJNGAARDRANKEN

Het lidmaatschap van de rederijderskamer de Wijngaardranken stond open voor beoefenaars van de dichtkunst, de fraaie letteren, de wijsbegeerte, de toneelkunst en de schilder- en beeldende kunst, zowel uit Haarlem als uit andere delen van Nederland. Het genootschap stelde zich ten doel de Verlichting te verbreiden door het bevorderen van kunsten en wetenschappen.¹⁷⁸

Tijdens een bijeenkomst van de kamer op 28 maart 1826¹⁷⁹ diende de voorzitter, die de titel 'keizer' droeg, een voorstel in met betrekking tot de werkzaamheden die de kamer de komende tijd zou gaan uitvoeren ter verwezenlijking van haar doelstelling. Het voorstel bevatte drie taken: het maken van een vergelijking tussen de Zuid- en Noord-Nederlandse talen en dichters, waarbij de overeenkomsten en verschillen zouden worden aangegeven; een plan opstellen ter hervorming van het toneelspel; en het samenstellen van een lijst van beroemde Haarlemse geleerden, dichters en kunstenaars. Na rijp beraad besloot de

Op het eerste gezicht lag het voor de hand om voor dit hoofdstuk materiaal van de Haarlemse toneelsociëteit Leerzaam Vermaak te gebruiken. Van der Willigens bemoeienis met Leerzaam Vermaak bleek echter niet verder te reiken dan het regelmatig gaan bekijken van toneelstukken die daar werden opgevoerd. Ik heb de voorkeur gegeven aan materiaal uit de archieven van twee andere Haarlemse genootschappen, waarvan Van der Willigen (een zeer actief) werkend lid was: de Wijngaardranken en Democriet. Het archief van de Wijngaardranken bevindt zich in het Haarlems Gemeentearchief en is aan te vragen op naam van het genootschap, onder vermelding van 'opgeheven vereniging' en inventarisnummers. Het archief van Democriet bevindt zich in Teylers Museum en is op afspraak te raadplegen.

GAH, Arch. de Wijngaardranken. Inv.nr. 4.2: *Reglementen, ordonnantiën* enz. 1786-1850. Art.1 en 11 van het huishoudelijk reglement, opgesteld op 10 nov. 1824.

GAH, Arch. de Wijngaardranken. Inv.nr. 1.2: Resolutiën en notulen 1825-1847, p.14-15.

vergadering zich te bepalen tot de hervorming van het toneelspel 'wetende van welk eenen invloed het tooneel is op de zeden des volks in 't algemeen, en van den minder beschaafden stand in het bijzonder.' Van der Willigen - die binnen de kamer de functie van vaandrig bekleedde - had een grote invloed op dit besluit.¹⁸⁰ Tijdens zijn verblijf in Engeland drie jaar eerder had hij al opgemerkt dat het daar en ook in Nederland ontbrak aan een genootschap dat zich bezighield met de verbetering van het toneel met als bijzonder doel de bevordering van de goede zeden onder de laagste klassen. Kennelijk vond Van der Willigen dat Leerzaam Vermaak op dit punt niet voldeed. Dit zou een verklaring kunnen zijn voor het op zichzelf opmerkelijke feit dat een hartstochtelijk toneelliefhebber als hij was, nooit lid is geworden van de enige toneelsociëteit in zijn stad.

Zie noot 95.

De kamer gaf Van der Willigen, Vincent Loosjes en de secretaris Willem van Walré de opdracht ideeën uit te wisselen over de wijze waarop het toneelspel hervormd moest worden en de vergadering daarover op de volgende bijeenkomst te onderhouden. Die volgende bijeenkomst vond plaats op 30 mei 1826.¹⁸¹ Van der Willigen, Loosjes en Van Walré deelden mee dat zij een aantal stukken hadden uitgezocht, aan de hand waarvan ze wilden gaan bekijken hoe het toneelspel mogelijk hervormd kon worden. Ze hadden vier stukken van Pieter Bernagie (1656-1699) geselecteerd: *De huwelijksen staat*, *Het huwelijk sluiten*, *De belachchelijke jonker* en *Het Franeker studentenleven*. De stukken zouden onder de leden rondgaan, zodat zij er zich een beeld van konden vormen en één of meer stukken konden uitkiezen om tot het gestelde doel te gebruiken. Op de vergadering van 29 augustus 1826¹⁸² werd de klucht *De belachchelijke jonker* uit 1684, gekozen als het meest geschikt om volgens het oogmerk van de kamer veranderd te worden. In het stuk stelt Bernagie het francofiele gedrag van een kale jonker aan de kaak. Hij legt het als huwelijkskandidaat, voor een meisje dat in eerste instantie door hem geïmponeerd is, uiteindelijk af tegen een Hollandse jongen zonder opsmuk. Tijdens de bijeenkomst van 9 augustus kon nog geen overeenstemming worden bereikt over de manier waarop het stuk herschreven moest worden. Van der Willigen, Loosjes en Jan Arie van Eeden, de factor van de Wijngaardranken, zouden zich er nog eens over buigen en vervolgens in de vergadering van november met een voorstel komen.

Van Eeden maakte een concept waarin het stuk werd aangepast aan de veranderde opvattingen over toneel. Het concept werd voorgelezen op de bijeenkomst van 28 november 1826.¹⁸³ De vergadering stemde ermee in en Van der Willigen, Loosjes en Van Eeden werden met de verdere uitvoering belast. Op 29 mei 1827 leverde Van Eeden de definitieve veranderde versie in.¹⁸⁴

Vervolgens gebeurde er kennelijk een hele tijd niets, want pas op de vergadering 27 maart 1832 kwam Van Eedens bewerking weer ter sprake en werd besloten dat nagegaan zou worden of de Amsterdamse schouwburg nog het eigendomsrecht op *De belachchelijke jonker* bezat, en zo ja, of de commissarissen toestemming wilden geven voor een aan de contemporaine

GAH, Arch. de Wijngaardranken. Inv.nr. 1.2: Resolutiën en notulen 1825-1847, p.16.

GAH, Arch. de Wijngaardranken. Inv.nr. 1.2: Resolutiën en notulen 1825-1847, p.17.

GAH, Arch. de Wijngaardranken. Inv.nr. 1.2: Resolutiën en notulen 1825-1847, p.21.

GAH, Arch. de Wijngaardranken. Inv.nr. 1.2: Resolutiën en notulen 1825-1847, p.30.

smaak en zeden aangepaste heruitgave van het stuk.¹⁸⁵ Uit de notulen valt verder niet op te maken wat er daarna gebeurde. Het laatste wat er over gezegd werd was een verzoek van Van Eeden op de vergadering van 24 september 1833¹⁸⁶, om de uitgave voorlopig geen voortgang te doen vinden. Kennelijk was hij nog niet tevreden over zijn bewerking. De vergadering stelde het hem opnieuw ter nadere volmaking ter hand. Of het ooit tot een uitgave is gekomen, is mij niet bekend.¹⁸⁷

Zonder de uitgave voorhanden te hebben blijft het gissen naar de veranderingen die Van Eeden in Bernagies stuk aangebracht zal hebben. Afgaande op Van der Willigens uitspraken over wat hij met het toneel voor ogen had, is er misschien toch iets over te zeggen. Er zal niet toevallig voor een klucht gekozen zijn. Ook in de zeventiende eeuw boden met name blijspelen en kluchten een spiegel van het dagelijks leven. Dat is waarschijnlijk beschouwd als een eerste voorwaarde om ook de laagste klasse van de bevolking, een expliciete doelgroep, aan te spreken. Bernagie heeft vooral de Hollandse neiging tot naäpen van de Fransen belachelijk willen maken. Die neiging bestond in de eerste decennia van de negentiende eeuw nog - en werd veelvuldig bekritiseerd - maar, evenmin als in de zeventiende eeuw, niet of nauwelijks onder de laagste klassen. Van Eeden zal sterker de nadruk gelegd hebben op het bevorderen van goede zeden en nationaal gevoel, wellicht door de Hollandse jongen duidelijker een edele inborst te verschaffen en hem voor te stellen als verdediger van nationale waarden.

DEMOCRIFT

Ik ben in Genua gebooren,
Mijne ouders die behoeftig zijn,
Bestemden mij tot Arlequin.
Men liet mij op 't Toneel studeeren.

GAH, Arch. de Wijngaardranken. Inv.nr. 1.2: Resolutiën en notulen 1825-1847, p.86.

GAH, Arch. de Wijngaardranken. Inv.nr. 1.2: Resolutiën en notulen 1825-1847, p.97.

Saakes vermeldt in zijn lijsten vanaf 1832 tot de laatste van 1853 geen uitgave van De belachchelijke jonker. Ook in de geautomatiseerde Nederlandse Centrale Catalogus komt de uitgave niet voor tussen 1833 en 1858 (het jaar waarin Van Eeden stierf).

Daar leerde ik vroeg de waarheid eeren.¹⁸⁸

De waarheid eren, dat was blijkens het gedicht 'Arlequin op het vastenavond feest zingende de lof van een schoone Vrouw', in 1794 geschreven door Democriet-lid Goedschalk Kops (bijnaam: J. de Regt), een taak van het toneel. Arlequin, de komische figuur uit de Italiaanse commedia dell'arte, doet dat vooral door te hekelen¹⁸⁹ en daarin zal hij het goed hebben kunnen vinden met de vrolijk spottende wijsgeer Democriet die het erom ging lachend de waarheid te spreken. Een aantal van de verzen die de leden van Democriet schreven, had het toneel als onderwerp.¹⁹⁰

Etienne Couderc (Vondel) prees het Amsterdams schouwburgbestuur voor zijn besluit het treurspel *Claudius Civilis of de grondlegger der Bataafsche vrijheid* en het blijspel *De soldaat door dwang* te hebben geprogrammeerd.¹⁹¹

[...]
Zingt ten Eer dien wijze Mannen,
die Tooneelverbeetering
zo getrouw ten harte naamen,
dat ze uw hoop te boven ging.

Ja die braave Mannen stelden
steeds Vermaak en Nut by een.
yder Schouwspel wierd een voorbeeld
En een les voor 't algemeen.

In dit geval had de les een nationaal politiek doel. De stukken werden opgevoerd op de feestdag ter herdenking van de grondvesting van de Bataafse Gemeenebest. Claudius Civilis bracht het publiek in herinnering hoe de Bataafse Republiek zijn vrijheid had bevochten. Daarin lag het belang van het toneel.

[...]
Juicht Bataven! aan uw vrijheid
word zelfs op 't Toneel gedacht,
Bloost van schaamte gij ontaarden,

TM: Democrietarchief. Verzenboeken nr.3, 18 februari 1794 - 23 september 1794, p.64.

In verband met de gewelddadigheden die de Fransen vanaf 1793 in de Zuidelijke Nederlanden begingen, klaagt De Regts harlekijn: 'Het past my arme Arlequin / Niet meer, een hekelaar te zijn. / De waarheid laat zich niet meer hooren. / Men moet die in zijn boezem smooren.' (p.61).

Zie hiervoor het trefwoordenregister op de verzenboeken in: Sliggers, Maas en Schravendeel 1995.

TM: Democrietarchief. Verzenboeken nr.8, 18 februari 1800 - 23 juni 1801, p.92-94.

die, dit Waarde Pand veracht.

Couderc bekritiseert de soldaten die alleen onder dwang bereid zijn te vechten voor het behoud van de vrijheid. Het zou elke soldaat een eer moeten zijn het volk te dienen en het besluit van de keur van 's lands burgers uit te voeren.

[...]
Word de Burger dan gedwongen
tot behoud der vrije staat?
En is nu Civilis' Nakroost
Teegen wil en dank soldaat?

[...]
Ongers, Poolen, Duitschers, Russen,
Batoos scheeps en leegermagt,
ook de keur van Neerlands Burgers
Heeft u in 't geweer gebragt.

Staak des in 't vervolg uw klaagen
krygsknecht met of zonder dwang,
'S volks besluit gaf u den snaphaan
dat uw hand dien blij ontvang.

[...]

Vincent Loosjes (Elias van Boren de Regt) hekelde in felle bewoordingen de veroordeling van het toneel door priesters en predikanten. Maar volgens hem hadden zij niet zoveel invloed meer op de gemoederen. Zijn gedicht 'De gereduceerde veiligheid van Leerzaam Vermaak' was gericht tegen een zekere dominee H.M., die door Loosjes 'leeuwenkopje' werd genoemd.¹⁹²

Neen! leeuwenkopje [...] neen! dat 's geen manier van handlen
Waar henen gy ook stapte alleen of met uw ga
Wy lieten u heel stil uw weggetje bewandlen
Nu is het daarmee uit; Sta! Zemelknoper sta!
Gy zult geregte wraak o kerkuil niet ontloopen
Al klom uw stemmetje tot schreeuwen of gegil
En zult uw stout bestaan met schande alleen bekoopen
Gy zaagt ons kunstvermaak door dweepzuchts doffen bril
Doch dit was niet genoeg; als een arbeidzaam maayer
In 's Heeren korenveld, die naar een [...] snakt
Hebt gy ontdeugend als een twist en [...] zaayer
Uit uwen houten stoel naar ons vermaak gehakt.
Gy doemde 't niet alleen als laag en vol van lafheid
Maar keurdet zelfs, wat waan, o Hemel-Officier!
Ons leerzaam kunstvermaak met onvergeefbre strafheid
Als zondig in deez tijd met omhaal en getier
[...]
Gy stookt niet ligt meer twist by stad of Echtgenooten
Voor heel dat Priesterdom verdween reeds lang de schrik
Uw yver zal veel meer ons kunstvermaak vergrooten
Welks leerzaamheid niet hangt aan 't weiflend ogenblik.

TM: Democrietarchief. Verzenboeken nr.18, 19 november 1811 - 21 juli 1812, p.84.

Pieter Bodisco (D. van Nimwegen) schreef een gedicht op de (gewelddadige) dood van Kotzebue en eerde daarin zijn toneelwerk.¹⁹³ Hoeveel kritiek Kotzebue ook op veel van zijn stukken gekregen had, iedereen treurde om zijn dood. Ook de muze van het klucht- en blijspel zweeg. De laatste strofe van 'Kotsebue'.

Rust zacht dan groote man in 't graf dat men u moest spitten.
Men sluit den kuil vrij digt, de jeugd ga daarop vitten.
Uw roem blijft eeuwig ja verjongt als 't jeugdig blad.
Schoon ook den tijd misschien veel van uw werken ka[t],
't Treurd al, Thalia zelfs zit stom naast haren lepel
En wie 't toneel bemind voerd luid des rouwkloks klepel.

In een serie verzen over gemakkelijkheden voor de wintertijd schreef Van der Willigen er een over de schouwburg.¹⁹⁴ Hij zette daarin nog eens op een rijtje wat de functie van de schouwburg zou moeten zijn.

Van het geen in winterdagen
Hier kan strekken tot vermaak,
Gaf van Booren, onze Pra[e]ses
Mij het Schouwtooneel ten taak;
Doch [wat] valt er van te zeggen?
Broeders, 't gaat daarmee niet druk,
Bingleij's troep geeft nu en dan slechts
onder ons een enkel stuk;
En wat zijn het nog voor stukken
Daar men ons dan op onthaalt?
Meestal die hier niet behoren
Uit het Duitsch of Fransch vertaald. -
Zal de Schouwburg nuttig wezen,
Als een School van goeden Smaak,
En van vaderlandsche zeden,
Dat men beter voor haar waak'!
't Is de Staat toch die byzonder
waken moet voor 't onderwijs,
Dat men dan vooral den Schouwburg,
Beter stelle op zijn prijs.
Wel bestuurd en aangemoedigd
op een vaderlandschen voet
Sticht hij, leerzaam ons vermakend
Buiten twijfel zeer veel goed.
Dat hij eens alzo gewijzigd
ook in Haarlem wordt geteld
onder de eersten der vermaken
voor den winter ingesteld.

TM: Democrietarchief. Verzenboeken nr.24, 22 december 1818 - 21 december 1819, p. 36b.

TM: Democrietarchief. Verzenboeken nr.25, 4 december 1819 - 20 februari 1821, p.72a.

Jan Arie van Eeden (Starter) betreurde de teloorgang van het treurspel ten gunste van het burgerlijk drama en blijspel. Ondanks alle kritiek op de laatste genres was de schouwburg vol bij het burgerlijk drama, terwijl hij leeg bleef wanneer er een treurspel vertoond werd. In Van Eedens gedicht 'Aanspraak aan Melpomené over hare geschiktheid tot het Treurspel'¹⁹⁵ doet Apollo als beschermer van de kunsten een dringende oproep aan de muze van het treurspel Melpomené om te herrijzen en weer krachtig van zich te laten horen.

Wel wel Melpomené wat rouwmaar moet ik horen
Gaaf gij met vrijen wil, dan voor de kunst verloren
Verzaakt gij dus uw roem, wat is er toch gebeurd
Zeg, openbaar het mij, waarom gij suft en treurd
[...]
Kom lieve schoone ontsluit opnieuw uw rozen lippen,
Laat weer uw zachte stem, betovrend haar ontglippen
Ontgloeit weer voor de kunst en wijs aan 't wagtend volk
Hoe g'een tirannen kroon, kunt slingren om uw dolk
Herrijs en kom opnieuw weer Therpis kroost bezielen
En doe wie nog gevoelt weer aan uw voeten knielen.

Maar Melpomené weigert. Ze wil niet langer voor gek staan en overgeleverd zijn aan de onredelijke en niets ontziende spot van Momus, noch haar plaats naast Euterpe, de muze van de lierpoëzie, en Thalia moeten bevechten.

[...]
Wie voor een Pajas wil speelen
Wordt nu met een kroon getooid
En om Momus roem te deelen
Vader Neen! dat doe ik nooit.

[...]
Alles heeft zijn tijd voorzeker
Mijne kunst heeft die gehad
'k gun aan andren nu den Beker
Die de Glorieteug bevat.
Momus moog Euterpe huwen
Bij Thaliës dartel Lied
Moog men Melpomené schuwen
Beter wordt de wereld niet.

Voor Christiaan Martinus Bugge van den Boge (Jan Zoet) was de komedie een goede zaak en kon men er goed vertier vinden in de winteravonden, voor zover de stukken die er vertoond werden tot nut van de samenleving strekten. Dat was in zijn ogen niet altijd het geval.¹⁹⁶

Gij die bij 't avondlicht u soms verveelt en schreit,
En letterarbeid u tot geen vreugde kan verstreken
Gaat, voegt het uwe beurs, dan met een knappe meid,
Na de komedie toe daar kunt ge ook nut van trekken.
't Is niet onaangenaam, wanneer een avond-spel
Verstandig voorgesteld, in 't Algemeen kan smaken,
In plaats van ledigheid, voor menigeen een Hel,
Op winteravonden ons streelt en kan vermaken
Ja! 't heeft zijn nuttigheid, in veel gevallen meêr
Wanneer op het tooneel de menschen zich verbinden,
En daarbij wordt vertoond, hoe, door een goed verkeer
Met al wat ons omringt, het zaligste is te vinden,
Schoon 't vele menschen streelt, is 't niet dat woest gedruis
Dat veel vertooning maakt, en goeden smaak doet smoren;
En waarmêe zonder nut, uit weelde in menig huis,
Dat heilrijk konde zijn, de welvaart gaat verloren
't Schijnt voor het jeugdig bloed in veel gevallen hard
Geen vreugdevol vermaak, als andren te genieten
Maar 't is voor jong en oud, nog vrij wat grooter smart
Wanneer na 't avondspel, niets over komt te schieten
Zoo denkt en spreekt met regt de ware filosoof
Die vrij wat ondervond en tijden moest beleven
En voor het zoet vermaak van 't schouwtooneel niet doof
Met opgeruimden geest naar het goede en schoon' wil streeven.

Deze gedichten laten zien dat er binnen Democriet weinig discussie geweest zal zijn over het nut van het toneel voor de bevordering van deugd en goede zeden. Misschien is Etienne Couderc de kwaliteiten die het burgerlijk drama in potentie in zich had voor ogen gehouden en wellicht is de jonge Vincent Loosjes wat getemperd in zijn woede tegen de predikanten. Iedereen zal Van der Willigens stelling dat de Haarlemse Schouwburg, meer dan rond 1820 kennelijk het geval was, een school van goede smaak en vaderlandse zeden zou moeten worden en dat de overheid daar een verantwoordelijkheid in had, ongetwijfeld beaamd hebben.

TM: Democrietarchief. Verzenboeken nr.42, 21 juli 1835 - 22 maart 1836, p.71a, 71b.

VI. EXPLICIETE VERWIJZINGEN NAAR TONEELKUNDIGE WERKEN IN VAN DER WILLIGENS DAGBOEK

LOF DER TOONEELDICHTKUNDE

Ter gelegenheid van het besluit in 1826 om binnen de Wijngaardranken de werkzaamheden te richten op de verbetering van het toneel, haalde Van der Willigen *De Lof der Tooneeldichtkunde*, een tekst die 55 jaar eerder was gedrukt, uit de kast en las die met veel genoegen, zoals hij in zijn dagboek schreef. In deze tekst werd reeds het verval in het nationaal toneel geconstateerd en aangegeven hoe het toneel weer uit het slop gehaald kon worden. Van der Willigen zal blij geweest zijn dat hij nu eindelijk, in genootschapsverband, daaraan een bijdrage kon leveren.

In 1771 was *De Lof der Tooneeldichtkunde* uitgesproken ter gelegenheid van het vijfjarig bestaan van Kunst wordt door Arbeid verkregen. De redevoering begon met een loftuiging aan het treurspel, waarin de heldendaden uit de geschiedenis werden vertoond, de ondeugd voor ieders oog gestraft en de deugd bekroond:

Tooneeldichtkunst heeft reeds een lange reeks van dagen,
Den roem van Ouderdom en Vorsten weggedragen;
Geen wonder zeker! want wie schat haer kunst niet hoog,
Wen ze ons een voorig eeuw afschildert voor het oog,
Der ouden heldendaën al spelend doet aanschouwen,
Of Ondeugd, die der Deugd steeds nadeel poogt te brouwen,
Voor yders oogen straft, en doet ten gronde gaën,
Terwijl zij blanke Deugd bekranst met laurierblaën!¹⁹⁷

Het treurspel liet voorbeelden zien van edelmoedige strijders die de verantwoordelijkheid op zich namen voor het behoud van 's lands vrijheid: 'Dit oogmerk heeft de Kunst vooräl in dees Tooneelen / Dus leert ge ô landgenoot! uw pligten , onder 't spelen.'¹⁹⁸ De rechtvaardigheid werd getoond van een vader die zijn zoon straft als ieder ander, wanneer hij de wet overtreedt.

Dus toonde een Brutus, dus wees ons een Cosmus aan,
Dat geen geboorte of bloed der straffe doen ontgaan
Aen zulken, die, ontäert van pligt, en deugd, en reden,
Gerechtigheid en wet verwoed met voeten treden.¹⁹⁹

Op deze wijze deelde het publiek in het lot van de personen die gespeeld werden en werd zo op een aangename manier onderricht. Het blijspel werd ontworpen om dezelfde functie op een lager niveau te vervullen. Dat het vaak schandelijk werd misbruikt, doet niets af aan de wezenlijke functie die het had.

De redenaar voerde oorzaken van buitenaf en oorzaken van binnenuit aan, die het toneel in een staat van verval hadden gebracht. Oorzaken van buitenaf waren een algeheel gebrek aan belangstelling voor de kunst - men hield zich volgens de redenaar liever bezig met kaartspelen en roddelen over anderen - en een wat al te ijverige geestelijkheid die het toneel frustreerde.

De Lof der Tooneeldichtkunst, p.5.

De Lof der Tooneeldichtkunst, p.6.

De Lof der Tooneeldichtkunst, p.7.

In and'ren word de lust voor 't Schouwtooneel verboôn
Door onze Geestelijkheid, die somtijds, in haer driften,
Vergeet verfoeilijk kwaed van nuttig goed te schiften,
Maer onbarmhartig 't Spel verwijst, en steeds 't gemoed
Van min ervarenen daarvan zelfs gruwen doet.²⁰⁰

Als oorzaken van binnenuit noemde de redenaar de meer op geld dan op kunst gerichte gezindheid van het schouwburgbestuur. Het behandelde en betaalde zijn spelers slecht, waardoor hen de lust tot spelen verging. Er werd dan ook slecht gespeeld. De spelers zelf en de vertoonde stukken waren niet vrij van wangedrag en vuile boerterij, hetgeen grond gaf tot algehele afkeuring van het schouwtooneel.

Het ook voor de Nederlandse taal en dichtkunde zo belangrijke treurspel werd verwisseld voor de wufte vederpracht van een Franse poppenkraam en verdrongen door de opera.

Waer is Melpomené en haere stoet beveiligd,
Nu, men de Opera, ten smaad van 't Treurspel duld,
Ja zelfs als Burgeres van Amstels Schouwburg huldt?²⁰¹

Niet alleen de opera schaadde Amstels toneel, ook de eerloze kluchten die met name in de kermisperiode werden opgevoerd, droegen bij aan het verval. Bij deze vertoningen ging het alleen nog maar om geldelijk gewin, hetgeen 'den Predikstoel gegronde stof tot klagen' gaf.

Om de luister van het toneel te herstellen, was het in de ogen van de redenaar op de eerste plaats noodzakelijk de schadelijke toneelspelen, die de deugd hoonden en de kuisheid onteerden, 'ten vuure te doemen.' Voorts moesten de toneeldichters aangemoedigd worden door hen een beter loon te geven. Zij moesten weer de pijlers van het toneel worden, zoals Bredero, Hooft, Coster en Vondel - die hun toneelwerk schreven om het volk te leren - dat eens waren. Dan zou het toneel opnieuw een school van deugd en wetenschap zijn.

VERHANDELING OVER DEN INVLOED VAN DEN SCHOUWBURG OP HET ZEDENLYK KARAKTER

Van der Willigen vond het niet verwonderlijk dat de protestantse en katholieke geestelijkheid het toneel met alles en iedereen eromheen, beschouwde als een poel van zonde en zedenbederf. Hij erkende dat toneelschrijvers, -spelers en -bezoekers nogal eens aanleiding tot die opvatting hadden gegeven. Hij verweet de geestelijkheid echter dat zij in haar ijver tegen het toneel geen oog had voor de waarde die het toneel kon hebben in het zedelijk onderricht. Op dat punt werd de geestelijkheid ook bekritiseerd door de kantiaan Jan van Woestenberg, werkend lid van het Gronings toneellievend gezelschap Utilitatis et Jucunditatis ergo. Hij schreef een lijvig boekwerk onder de titel *Verhandeling over den invloed van den schouwburg op het zedenlyk karakter*, dat in 1802 bij Johannes Allart in Amsterdam verscheen. Het was Van Woestenbergs bedoeling nog een vervolg te schrijven, maar dat is er, tot Van der Willigens spijt²⁰², nooit gekomen.

De Lof der Tooneeldichtkunst, p.10.

De Lof der Tooneeldichtkunst, p.12.

GAT: Arch.AvdW, *Dagboek 1805-1831*, p.1809/15.

De aanleiding tot deze verhandeling was de publikatie in 1799 - bij de Groningse uitgever J. van Groenenberg - van een geschrift, getiteld *Gods grotelijks gedugte Water-Roede, aandachtig beschouwd, en bij gelegenheid der onlangs gebeurde Overstromingen, ter nodige Nabetragting zijnen Stad- en Land-Genoten voorgehouden door Theod. Brunsveld de Blau, Oudsten Predikant te Groningen*. De Blau koppelde hierin de overstromingsramp van 1799 in Holland en Gelderland, bij wijze van goddelijke straf, ondermeer aan de onzedelijkheden die zich in zijn ogen in het liefhebberij-toneel voordeden. Van Woestenberg citeert hem: 'In de daad hoe men het ook bewimpelen moge, (zegt verder zo een groot Man) het Toneel is onverdedigbaar, en hoe togtig men er ook voor pleiten moge, het heeft zeer weinig gemeenschap met een regt aandachtig en Godvrugtig leven. Het zaait integendeel maar al te veel gemoedbedervende zaaden in ligtverleidelijke harten; waar door het zedelerende en uitspannende, dat er mede bedoeld mogt worden, verbasterd, zo niet geheel van groei beroofd wordt.'²⁰³ De bedoeling die Van Woestenberg met zijn boek had, was aan te tonen hoezeer De Blau, en met hem vele anderen, de plank missloegen door de zedelijke waarde van het toneel te ontkennen. Zijn overtuiging was dat het toneel een geschikt middel was om bij te dragen aan het meer algemeen maken van de heilzame vruchten van de Verlichting, het opruimen van oude vooroordelen en het bevorderen van de goede smaak.²⁰⁴

Het lot dat de wijsbegeerte en de schone kunsten door de eeuwen heen beschoren was, is altijd nauw verbonden geweest met de natuurlijke, politieke en godsdienstige situatie in het land waarin zij beoefend werden, zo stelde Van Woestenberg. Veranderingen in de wijsbegeerte en de daarmee verwante fraaie letteren waren steeds terug te voeren op omwentelingen die hebben plaatsgevonden ten aanzien van de regeringsvormen, zeden, godsdienst en rijkdom in de wereld. Zo was de zuivere wijsbegeerte in de 'donkere midden-eeuwen der barbaarschheid' verborgen geweest in een nevel van onkunde en dweepzucht. Die nevel had over Europa gelegen tot zij enkele eeuwen later door 'de adem der scheppende genie' uiteengeblazen werd. De Verlichting bracht nieuwe ruimte voor de zuivere wijsbegeerte en de daarmee verbonden schone kunsten, in het bijzonder 'die onder dezelve zulk een aanzienlyken rang bekleedt [...] de Dramaturgie [...]' . Uit de verwevenheid van het lot van de wijsbegeerte en schone kunsten met omwentelingen op politiek, sociaal, godsdienstig en zedenkundig terrein volgde in Van Woestenberg's opvatting, dat het zedelijk nut van de Schouwburg gegrond was in de menselijke natuur (hij bedoelt de scheppende genie) en bevestigd werd door de geschiedenis der volken.²⁰⁵

Ook Van Woestenberg ontkende niet dat er in het verleden veelvuldig misbruik was gemaakt van het toneel en dat het nog steeds niet ontbrak aan stukken die veel meer kwaad, dan goed deden. Het was echter in zijn ogen niet terecht dat het misbruik dat van de schouwburg werd gemaakt, op rekening van het gebruik gezet werd, waardoor het misbruik werd beschouwd als onafscheidelijk met de toneelkunst verbonden. 'De grote vraag blijft dus nog immer, of de schadelijkheid van den Schouwburg in deszelfs wezen gegrond, en daardoor noodwendig met denzelven verbonden, dan of zy enkel toevallig is, en van andere oorzaken afhangt; en om deze belangryke vraag te beantwoorden, is voorzeker de blote ervaring niet toereikend.'²⁰⁶ Een oordeel over de schouwburg werd te vaak gebaseerd op een persoonlijke ervaring zonder het wezen van het toneel te kennen, vond Van Woestenberg. Daardoor werden de wezenlijke kenmerken van het toneel nogal eens voor toevallig aangezien en het

Van Woestenberg 1802, voorrede p.XVIII.

Van Woestenberg 1802, voorrede p.LXXIV.

Van Woestenberg 1802, p.4-5.

Van Woestenberg 1802, p.7.

toevallige als wezenlijk beschouwd. De willekeur van oordelen op grond van ondervinding alleen, was er de oorzaak van dat de opvattingen over de zedelijkheid van toneelspelen zover uiteenliepen. Deze verschillen in goed- en afkeurende oordelen vormden op zichzelf al een aanwijzing dat de toneelkunst in wezen goed zou kunnen zijn en dus slechts verbetering behoefde. Derhalve was het, schreef Van Woestenbergh, '[...] verre van haar zó maar *ex tripode* voor altyd te veröordélen, integendeel onze plicht [...], onvóóringenomen te onderzoeken, of de Schouwburg, in weerwil der vlekken, die hem misvormen, niet meer nut sticht dan nadeel, en of daarenboven het schadelyke der Toneelspelen niet kan worden weggenomen, zonder dat men het aangename en verlustigende van dezelve er aan opoffert.'²⁰⁷ Zo'n onderzoek zou moeten geschieden bij het licht van de fakkel der rede.

Van Woestenbergh fundeerde het zedelijk nut van de schouwburg op historisch-filosofische gronden. Daarin lag ongetwijfeld het grote belang van zijn werk voor Van der Willigen en anderen die pleitten voor een krachtig herstel van het nationaal toneel.

Van Woestenbergh 1802, p.8.

VII. TWEE TONEELKRITISCHE TIJDSCHRIFTEN ROND 1800

In hoeverre Van der Willigens denkbeelden over het toneel rond 1800 gemeengoed waren, is een vraag die ik niet afdoende kan beantwoorden. Daarvoor heb ik te weinig onderzoek verricht naar teksten waar Van der Willigen geen bemoeienis mee had. De opvattingen die in twee tamelijk willekeurig gekozen toneelkritische tijdschriften verwoord worden, kunnen echter wel een eerste indruk geven.

DE TOONEELMATIGE ROSKAM

Van maart tot en met juli 1799 verscheen bij Hendrik van Kesteren in Amsterdam *De Tooneelmatige Roskam in één-en-twintig geestige en satyrique vertoogen*. De schrijver was Pieter Gerardus Witsen-Geysbeek. In de inleiding bij het eerste vertoog wordt de stand van zaken in het Nederlands toneel op dat moment beschreven. 'Het moet niemant incroyabel voorkomen, dat wij met het bovenstaande scherpgepuntte instrument het tooneel eens gevoelig zullen aantasten, het welk, zo lang het tot opbouwning van taal en dichtkunst ingericht was, van tyd tot tyd met hoogdravende treurspelen, die door de aanschouwers te geleerd, en met geestige blijspellen, die voor dezelve te fyn waren, gestoffeerd was, doch naderhand, en inzonderheid sedert hetzelve ter bevordering van goede zeden en nationaale opvoeding hervormd wierd, ook natuurlijkerwyze met daartoe veel eigenaardige stukken voorzien moest worden.'²⁰⁸ Hier wordt een verschuiving gekenschetst in de taak die het toneel in het algemeen toebedacht werd. Met deze verschuiving ging een verandering in genre gepaard. In de zeventiende eeuw en tijdens het Frans-classicisme in de eerste helft van de achttiende eeuw, had het toneel op de eerste plaats een taak in de ontwikkeling van de nationale taal- en letterkunde. Daartoe werden de treurspelen het meest geschikt geacht. In de tweede helft van de achttiende eeuw kreeg het toneel als primaire taak nationale opvoeding en bevordering van goede zeden, waarmee het burgerlijk drama tot bloei kwam. Een ontwikkeling die echter uitliep op de meest absurde vertoningen op de nationale tonelen: 'Hieruit [uit de verschuiving in de functie van het toneel] vloeide noodwendig voort, dat de ouderwetsche deftige treurspellen van Corneille, Racine, Voltaire en eenige weinige eigenvindingen, benevens de geestige blyspellen van DESTOUCHES, MOLIERE en REGNARD, en onze vrolyke Hollandsche kluchten, (Bataafsche farces, wil ik zeggen; want sedert de komst onzer Fransche broederen houdt Holland op Holland te zyn,) den zak kregen, en door tot het laatste oogmerk oneindig meer dienstige Hoogduitsche drama's, incroyable balletten, geheimzinnige opera's, brandstigtingen, betoveringen, herscheppingen, mirakels, ja, zelfs door natuurlyke bakkelaai-partytjes en pissende koeijen inkluis, vervangen wierden. Zodat, zeggen eenige bedillers en spotvogels; sinds de kerk van den staat gescheiden, en integendeel de schouwburg daarmede veréénigd is, men de eerste gerust vaarwel zeggen kan; vermits men in den laatsten, op kosten der republiek, meer wonderen kan zien dan de eerste ons buiten iemants schade slechts vergt te geloven [...].'²⁰⁹

De Tooneelmatige Roskam [...], nr.1, 4 maart 1799, p.1.

De Tooneelmatige Roskam [...], nr.1, 4 maart 1799, p.1-2.

De schouwburgdirectie viel weinig te verwijten inzake de slechte smaak van het publiek, zo vond Witsen-Geysbeek. Zij kon niet veel doen als het publiek toestroomde voor Hoogduitse stukken en de schouwburg leeg bleef bij een treurspel. Om de goede smaak weer te herstellen, waren wat hem betrof een viertal maatregelen noodzakelijk. Op de eerste plaats moest het bestaande repertoire van Duitse stukken voorlopig gehandhaafd blijven, zonder er nieuwe aan toe te voegen. Het publiek zou dit repertoire dan weldra moe worden en naar andere stukken verlangen. Vervolgens moest er een keuze gemaakt worden uit de betere stukken, die bij voorkeur in versvorm geschreven waren. Al wat nieuw is, behaagt volgens Witsen-Geysbeek, dus zou het publiek het nieuwe repertoire waarderen en het oude vergeten. Als de smaak aldus was hersteld, was de volgende stap om het privilege dat de schouwburg ooit bezat ten opzichte van de liefhebberij-tonelen, te herstellen. Tenslotte moesten de bekwaamste toneeldichters zoveel mogelijk worden aangemoedigd tot het leveren van oorspronkelijke stukken of bewerkingen van de beste Franse stukken, waarvan er volgens de schrijver nog genoeg voor handen waren.²¹⁰

In grote lijnen tekent Witsen-Geysbeek hier hetzelfde proces dat leidde tot het verval van het toneel, als Van der Willigen deed. Ook bij hem zette het verval zich in bij de teloorgang van het traditionele treurspel en bereikte het zijn dieptepunt in de absuriteiten die op het toneel werden vertoond. Op het punt van de maatregelen ter verbetering van het toneel deelde hij Witsen-Geysbeeks opvatting dat er een aanmoedigingsbeleid voor toneelschrijvers ontwikkeld moest worden. Er zijn echter ook een aantal evidente verschillen. Bij Witsen-Geysbeek vertegenwoordigt het burgerlijk drama slechts een stadium verder in de neerwaartse spiraal, terwijl dit genre in Van der Willigens opvatting bij uitstek mogelijkheden bood tot herstel van het toneel. Verder zou Van der Willigen het pertinent oneens geweest zijn met een herstel van het primaat van de schouwburg boven de liefhebberij-tonelen. Hij stond juist een stimulans van de toneel oefening binnen een, op een brede laag van de bevolking steunend genootschapsverband voor.

DE TOONEELKIJKER

In de inleiding bij het eerste nummer van *De Tooneelkijker* dat in 1816 uitkwam, schreef de redactie dat iemand zich zou kunnen afvragen: 'hoe kunt gij [de redactie] dan het harnas aantrekken over de vodderijen, waarmede wij dagelyks en meer dan ooit overstelpt worden; en wat heeft u dan het denkbeeld ingeblazen, om maandelijks onze hedendaagse bladschrijvers en tooneelhelden door uwen kijker te begluren, en ons uwe onbeduidende aanmerkingen mede te delen.'²¹¹ Zo'n vraag zou moeilijk te beantwoorden zijn volgens de redactie, als het land nog verkeerde in de toestand zoals die was onder de Franse overheersing. Die was rampzalig voor de nationale zeden en de vaderlandse dichtkunst. Maar nu er een nationale verzoening had plaatsgevonden, onder het bestuur van een welgezinde koning, was het een plicht de eerbied voor de goede zeden, 'de zuilen van alle duurzame regeringen', en de nationale smaak, voor zover nog mogelijk, te herstellen. Het doel van *De Toneelkijker* was dan ook daaraan een bijdrage te leveren.

Het verval van het toneel was ook volgens de redactie van *De Tooneelkijker* primair te wijten aan de stukken die er vertoond werden. De oorspronkelijk Nederlandse stukken waren verdrongen door uit het Frans en Duits vertaald burgerlijk drama. Tot 1795 hadden de commissarissen van de schouwburg gewaakt tegen prozastukken, maar na de

De Tooneelmatige Roskam [...], nr.18, 1 juli 1799, p.140.
De Tooneelkijker 1816, deel 1, p.3.

staatsomwenteling werden stukken in versvorm geweerd, omdat ze elitair gevonden werden en dus 'met aristocratie behept.' Er kwam een stroom van prozastukken op gang waarin, in de ogen van *De Tooneelkijker*, al het goeds werd beschimpt, de ondeugd aangeprezen en godslastering en andere gruwelen te zien en te horen waren.²¹²

Vervolgens kwam het zangspel tot bloei. 'Ofschoon onze Natie daartoe niet geschikt was, onze Taal weinig daarvoor berekend, werden echter eenige Fransche en Duitsche *Opera's* spoedig in een, dikwijls zeer gebrekkig en gelapt, Nederlandsch gestoken; daardoor verdwenen weldra de Kluchtspelen, waarvan wel velen niet van losheid en dubbelzinnigheden waren vrij te pleiten; maar die echter veel geestigheid hadden, en de oorspronkelijke zeden onzer voorvaderen voorstelden; ja, waarom de *originaliteit* (zoo ik dit woord mag gebruiken) van onze Natie bewaard bleef.'²¹³

De Tooneelkijker 1816, deel 1, p.26-27.

De Tooneelkijker 1816, deel 1, p.24-25.

De opera heerste een tijdje op het Nederlandse toneel, maar moest spoedig plaats maken voor de danskunst en de harlekinades. Grote geldverslindende balletten werden er gemaakt. '[...] men zag Militaire krijgsballetten in een' tijd waarin Europa door den oorlog op het felst geteisterd werd, en men waarlijk niet naar den Schouwburg behoefde te gaan, om de treurige uitwerkselen van dien geduchten geesel te beschouwen. Men zag *Anacreontische Balletten*, die niets met den Dichter van dien naam gemeen hadden, en waarin Goden en halve Goden, Engelen en Duivelen rondzweefden, en Hemel en Hel vertoond werden. Deze balletten verdreven al de zogenaamde Nastukjes, en kostten de Schouwburg veel gelds, zonder denzelven een duurzaam voordeel aan te brengen, daar de menschen, al spoedig aan het prachtige der balletten gewoon, dagelijks prachtiger en kostbaarder verlangden. Men zag veel, doch het verstand bleef ledig.'²¹⁴ Hetzelfde gold voor het geldverslindende melodrama. De harlekinades werden door eindeloze herhalingen op den duur al te eentonig.

Ook de de vaudevilles werden in *De Tooneelkijker* negatief beoordeeld. Daarin werden 'de onzedelijkste en wangedrochtelijkste *prullaria* vertoond, die de volkssmaak meer en meer verbasteren.'²¹⁵ Desondanks had het vaudeville-toneel een aanzienlijke toelage van het gouvernement weten te krijgen, terwijl het nationaal toneel zonder enige landelijke of stedelijke steun aan particuliere geldschietters werd overgelaten.

Een tweede oorzaak voor het verval van het toneel had betrekking op de acteurs. Zij speelden volgens *De Tooneelkijker* hun rollen weinig oplettend en ze werden slecht ingestudeerd. Er was te weinig eerzucht onder de spelers. Een ander gebrek was het geschreeuw op het toneel. De rollen werden daardoor geheel misvormd en de spelers verloren de persoon die ze moesten spelen uit het oog. Daar kwam bij dat het aantal beschikbare spelers klein was, met als gevolg dat de leeftijd van een speler vaak niet paste bij zijn rol.²¹⁶

De derde oorzaak tenslotte was gelegen in het feit dat de directie de toneelkunst op de eerste plaats als kostwinning zag. Ze vertoonden stukken die publiek trokken, zonder te letten op de verdiensten ervan, ook in zedenkundig opzicht.²¹⁷

Aan het einde van het eerste deel schreef de redactie dat na tien nummers van *De Tooneelkijker*, de lezers van lieverlede waren gaan nadenken over hun gerichtheid op buitenlandse stukken. Ze 'hebben zich geschaamd over hun Kotzebusiaanschen wansmaak, en den Schouwburg uit beleefdheid voor ons Blad, somtijds boven een Fransch Tooneeltje bezocht. Velen zelfs, die tevoren alleen met een onbeduidend hoofdknikken hunne goed- of afkeuring aan den dag legden, komen thans openlijk voor de afkeuring der kunstgedrogten uit; en wij kunnen zonder verwaandheid zeggen, dat wij den val dier monsters hebben voorbereid.'²¹⁸

In het tweede deel werd - als reactie op de kritiek dat de *Tooneelkijker* veel had op- en aangemerkt over het Nederlands toneel, maar geen mogelijkheden tot verbetering had aangegeven - uiteengezet onder welke voorwaarden het nationaal toneel tot herstel kon komen. De redactie noemt er vijf: ondersteuning van het nationaal toneel door het gouvernement, begunstiging van het nationaal toneel boven het vreemde, een nieuwe samenstelling van het repertoire door deskundige personen, een goede directie, en tenslotte 'eene doorlopende tooneelkritiek, aan

De Tooneelkijker 1816, deel 1, p.25.

De Tooneelkijker 1816, deel 1, p.568.

De Tooneelkijker 1816, deel 1, p.28.

De Tooneelkijker 1816, deel 1, p.29.

De Tooneelkijker 1816, deel 1, p.573.

geoeffende en welgeleide pennen toevertrouwd.'²¹⁹ Deze maatregelen zouden leiden tot herstel van het nationaal toneel en daarmee zou tevens een fundament onder de nationale zeden gelegd worden.²²⁰

Het zal duidelijk zijn dat Van der Willigen over het geheel genomen, veel milder oordeelde over de nieuwe toneelgenres die rond 1800 opgang maakten. Hij zal zich wel hebben kunnen vinden in de maatregelen die in *De Tooneelkijker* ter verbetering van het professioneel toneel werden voorgesteld. De nogal deftig aandoende redactie gaf echter geen visie op het liefhebberij-toneel. Dat zal in haar ogen niet de moeite waard geweest zijn om over na te denken. Daarmee is het meest fundamentele verschil met Van der Willigens toneelopvatting aangegeven.

De Tooneelkijker 1817, deel 2, p.240-241.
De Tooneelkijker 1817, deel 2, p.246-249.

VIII. VAN DER WILLIGENS TONEELOPVATTING: EEN PLAATSBEPALING

In dit onderzoek is een beeld geschetst van Van der Willigens denkbeelden over het toneel rond 1800 op grond van zijn eigen geschriften en teksten die nauw met hem verband hielden. Voor Van der Willigen moest het toneel, naast het bieden van vermaak, een duidelijk moreel doel dienen. Het moest deugd en beschaving bevorderen en opwekken tot nationale en vaderlandlievende gezindheden. Het nationaal toneel was in zijn ogen in verval geraakt en verdrongen door een stroom van voornamelijk uit het Frans, maar ook uit het Duits vertaalde stukken, die over het geheel genomen van abominabele kwaliteit waren. Bovendien waren ze slecht vertaald en moeilijk toepasbaar op de nationale zeden. Op dit punt deelde hij de kritiek die in *De Tooneelmatige Roskam* en *De Tooneelkijker* verwoord werd. Ook hij pleitte voor een krachtdadige ontwikkeling van het nationaal toneel, met behulp van overheidssteun en een beter salaris voor toneelspelers en schrijvers van oorspronkelijk Nederlandse stukken. In het bijzonder hekelde Van der Willigen het toneelpubliek dat de kwalitatief hoogstaande spelers van eigen bodem minachtte en de middelmatig spelende Franse groepen boven hen verkoos. Dat was voor hem onbegrijpelijk.

De toestand waarin het nationaal toneel zich bevond lag Van der Willigen na aan het hart, omdat hij juist in het toneel een krachtig middel zag om bij de burger een maatschappelijk verantwoordelijkheidsgevoel op te wekken, wat hij noodzakelijk achtte om de politieke grondslag onder de nationale staat te verstevigen en het algemeen welzijn te bevorderen. In het toneel werd de toeschouwer op een directe wijze deelgenoot gemaakt van het wedervaren van de personages, de keuzes die zij maakten en de denkbeelden die zij te berde brachten. Dat maakte het toneel - en in het bijzonder het burgerlijk drama, vanwege de grote populariteit die dit genre genoot - bij uitstek geschikt om de toeschouwer te onderrichten aangaande allerlei zaken van morele en nationaal-politieke aard. Van der Willigen oordeelde dan ook veel milder over het burgerlijk drama, dan Witsen-Geysbeek en de recensenten van *De Tooneelkijker*. Meer dan zij, nam hij de smaak van het publiek dat massaal het burgerlijk drama bezocht en bij het treurspel thuis bleef, serieus. Hij achtte het van groot belang dat in het burgerlijk drama voor het publiek herkenbare taferelen uit het dagelijks leven vertoond werden. Juist daarin school de mogelijkheid de toeschouwers gemakkelijk en effectief te onderrichten in deugd en goede zeden. Een doel dat volledig voorbij werd geschoten in de toenemende absurditeiten die op het toneel vertoond werden. Hij was het eens met het oordeel in *De Tooneelmatige Roskam* en *De Tooneelkijker* dat dit een verwerpelijke ontwikkeling was.

Een opmerkelijk zaak is dat Van der Willigen bij mijn weten de enige was die pleitte voor de oprichting van een genootschap dat zich specifiek richtte op de verbetering van het toneel en dat steunde op een zo breed mogelijke laag van de bevolking, inclusief dus de laagste klassen. Op dat punt voldeed in zijn ogen kennelijk geen enkele van de bestaande toneellievende genootschappen. Van der Willigen achtte het van groot belang dat mensen uit de laagste klassen de mogelijkheid hadden het toneel te bezoeken en er ook actief aan deel te nemen. Door obscurantisme en uitbuiting werden zij in hun ontwikkeling beknot. In zijn ogen kon het toneel hen een perspectief bieden, waarin zij zich bewust konden worden van hun eigenwaarde, hetgeen hij als een noodzakelijke basis voor hun zedelijke ontwikkeling beschouwde. Juist ook vanuit dit oogpunt riep hij de katholieke en protestantse geestelijkheid op het herstel van het nationaal toneel niet langer te frustreren, maar er een constructieve bijdrage aan te leveren.

In dit onderzoek heeft de nadruk gelegen op de reconstructie van Van der Willigens toneelopvatting en is een eerste indruk gegeven omtrent de plaatsbepaling van zijn toneelopvatting binnen een bredere context van de toneelkritiek rond 1800. Met de nodige voorzichtigheid zou ik willen stellen dat Van der Willigen een andere conclusie trok uit verval in het nationaal toneel, dan de min of meer gevestigde toneelcritici. Als essentiële voorwaarde voor het herstel van het nationaal toneel zag hij de bevordering van de zedelijke toneeloeffening, in elk bestaand en denkbaar organisatieverband, binnen alle lagen van de bevolking. Het lijkt erop dat in de gevestigde toneelkritiek de verbetering van het nationaal toneel noodzakelijk binnen de schouwburgen geplaatst werd, die daartoe een primaat moesten krijgen boven het toneel in genootschapsverband en de liefhebberijtonelen. Je zou kunnen zeggen dat Van der Willigen ter herstel van het nationaal toneel een beleid voorstond dat gericht was op democratisering, terwijl de gevestigde toneelkritiek de middelen tot herstel zocht in een hernieuwde aristocratisering van het toneel. Of er rond 1800 daadwerkelijk zulk een controverse bestond, zal nader onderzoek moeten uitwijzen.

LITERATUUR

- Albach, Ben;
Helden, draken en comedianten. Het Nederlandse toneelleven voor, in en na de Franse tijd. Amsterdam: Uitgeversmaatschappij Holland, 1956.
- Algemeene vaderlandsche letteroefeningen;
[voorafgegaan door *Nieuwe vaderlandsche letteroefeningen* en voortgezet als *Vaderlandsche letteroefeningen*]. Amsterdam: A. van der Kroe en J. Yntema, 1761-1876.
- Berg, W. van den;
'Literaire genootschapscultuur in Nederland'. In: Bert Sliggers [red.]; *De verborgen wereld van Democriet. Een kolderiek en dichtlievend genootschap te Haarlem 1789-1869.* Haarlem: Schuyt & Co., 1995.
- Bernagie, Pieter;
De belachchelyke jonker. Kluchtspel. Amsterdam: Albert Magnus, 1684.
- Blom, Paul;
'Een vergaarbak van het vuilste draf. Theater in Amsterdam in de 19de eeuw'. In: *Spiegel Historiael*, jrg. 25, februari en maart 1990.
- Eynden, R. van; A. van der Willigen;
Geschiedenis der vaderlandsche schilderkunst sedert de helft der XVIII eeuw. Haarlem: A. Loosjes Pz. / Wed. A. Loosjes Pz., 1816-1840. 3 dln. + aanhangsel.
- Feith, Rhijnvis;
Julia. Opnieuw uitgegeven en van inleidende aantekeningen voorzien door J.J. Kloek en A.N. Paasman. 's-Gravenhage: Martinus Nijhoff, 1982.
- Florian, Jean-Pierre Claris de;
Nouvelles. Edition Critique avec introduction notes et documents inédits établie par R. Godenne. Paris: Librairie Marcel Didier, 1974.
- Hanou, André;
Sluiers van Isis. Johannes Kinker als voorvechter van de Verlichting, in de vrijmetselarij en andere Nederlandse genootschappen, 1790-1845. Deventer: Uitgeverij Sub Rosa, 1988. Deventer Studiën 5.
- Hoogendoorn, J.C.J.;
'Gelicht uit oude archieven; vervolg akte visvliet OAA, no.A864'. In: *Rond de schutsboom.* Goirle: 1986. Jrg.6, nr.3.
- Hulzen, A. van;
Vaderlandse geschiedenis. Groningen: Wolters-Noordhoff, 1984. 2 dln.
- Jonker, Marijke;
'De opkomst van het drama'. In: Frans Grijzenhout en Carel van Tuyll van Serooskerken [red.]; *Edele eenvoud: Neo-classicisme in Nederland 1765-1800.* Zwolle: Waanders, 1989.
- Lindeman, Ruud; Yvonne Scherf, Rudolf Dekker;
Egodocumenten van Noord-Nederlanders uit de zestiende tot begin negentiende eeuw. Een chronologische lijst. Rotterdam: 1993. Erasmus Universiteit, Faculteit der historische en kunstwetenschappen. Postbus 1738, 3000 DR Rotterdam.

Kunst wordt door Arbeid verkregen;
Lof der Tooneeldichtkunde, verval in 't Nederduitsch tooneel, deszelfs oorzaken, en middelen ter herstelling. Leiden: [Cornelis van Hoogeveen jr.], 1771.

Molhuysen, P.C.; Fr.K.H. Kossmann;
Nieuw Nederlandsch biografisch woordenboek. Leiden: 1911-1937. 10 dln.

Muller, F.;
Catalogue d'une superbe de livres rares et curieux, manuscrits et imprimés de feu M. A. van der Willigen, oncle et de M. Le Dr. A. van der Willigen Pz., neveu, à Haarlem. Amsterdam: 1875. 2 dln.

Nieuwe algemeene konst- en letterbode voor meer- en min- geoefenden. Haarlem. A. Loosjes Pz., 1813.

Paape, Gerrit;
Vrijheid, gelijkheid, broederschap: of de zaak tot een uittersten gedreven. Amsterdam / 's Hertogenbosch: A.B. Saakes/Wed. C.A. Vieweg en Zoon, 1795.

Pieterse, J.A.A.M.;
'Adriaan van der Willigen 1766-1841'. In: *De Lindeboom, jaarboek IX-X, 1985-1986.* Tilburg: Gemeentearchief.

Rees, C.J. van; G.J. Dorleyn;
De impact van literatuuropvattingen in het literaire veld. 's Gravenhage: 1993.

Romme, Tiny; Anton van de Sande;
'Sansculotten in de Peel. Het begin van de revolutie in de Meierij en het land van Cuijk'. In: J.G.M.M. Rosendaal en A.W.F.M. van der Sande [red.]; *Dansen rond de vrijheidsboom. Revolutionaire cultuur in Brabant en de Franse invasie van 1793.* 's-Hertogenbosch: Stichting Brabantse Regionale Geschiedbeoefening, 1993.

Saakes, A.B.;
Naamlijst van Nederduitsche boeken [...]. Amsterdam/Den Haag: A.B. Saakes, S. de Visser, C.L. Schleyer, 1790-1848. 12 dln.

[Saalmink, Louis G.];
Nederlandse Bibliografie 1801-1832. Uitgegeven door de Koninklijke Bibliotheek, 's-Gravenhage. Houten: Bohn Stafleu van Loghum, 1993.

Schiller, F. von;
Het lied van de klok. Naar het Hoogduitsch door A. van der Willigen. Haarlem: A. Loosjes Pz., 1814. 1e druk. / Haarlem: Wed. A. Loosjes Pz., 1829. 2e druk. [Ook opgenomen in: *Losse stukjes (ongedateerd).* GAT, bibliotheek, 4026].

Sliggers, B.C.;
'De leden van Democriet'. In: Bert Sliggers [red.]; *De verborgen wereld van Democriet. Een kolderiek en dichtlievend genootschap te Haarlem 1789-1869.* Haarlem: Schuyt & Co., 1995.

Sliggers, B.C.; N. Maas, R. Schravendeel;
Voorlopige inventaris van het Democrietarchief; handschriften en tekeningen. De verzenboeken van Democriet; trefwoordenregister. Haarlem: Teylers Museum, 1995.

Steijns, G.J.W.;

De Bataafse omwenteling te Tilburg. September 1794 tot september 1995. 1966. Kandidaatsscriptie.

Stouten, Johanna;
'Laurence Sterne, A sentimental journey in het Nederlands vertaald; alleen voor gevoelige zielen. De sentimentele scène'. In: M.A. Schenkeveld-Van der Dussen (hoofdred.); *Nederlandse literatuur, een geschiedenis*. Groningen: Martinus Nijhoff Uitgevers, 1993.

Tooneelkijker (De). Amsterdam: Sl. Delachaux, 1816-1819. 4 dln.

De Tooneelmatige Roskam in één-en-twintig geestige en satyrique vertoogen. Amsterdam: Hendrik van Kesteren, [1799].

Voskuijl, Anouschka;
Leerzaam Vermaak 1785-1818. Reconstructie van de geschiedenis van een Haarlemse toneelsociëteit uit het begin van de vorige eeuw. Doctoraalscriptie Culturele Studies, Universiteit van Amsterdam. 1992.

Willemsen, M.;
'Het Democrietendom Boert, Schertz en Lacht alom'. Algemene geschiedenis van Democriet (1789-1869)'. In: Bert Sliggers [red.]; *De verborgen wereld van Democriet. Een kolderiek en dichtlievend genootschap te Haarlem 1789-1869*. Haarlem: Schuyt & Co., 1995.

Willigen, A. van der;
'By myne receptie in de loge de Edelmoedigheid, binnen 's Hertogenbosch den 27ste december 1788'. [Opgenomen in: *Staatkundige stukjes betrekkel[ijk] Tilburg 1795 enz. enz.* en in: *Losse stukjes* (ongedateerd). GAT, bibliotheek, 4026].

Willigen, A. van der;
Selico. Toneelspel. Haarlem: J. van Walré en comp., 1794. Zedelijke toneelöefening VI.

Willigen, A. van der;
Staatkundige stukjes betrekkel[ijk] Tilburg 1795 enz. enz.

Willigen, A. van der;
Claudine. Haarlem: J. van Walré en comp., 1797.

Willigen, A. van der;
Volksfeest gevierd te Tilburg, den XIX Mei MDCCXCVIII het vierde Jaar der Bataafsche vrijheid. Den Bosch: J.B. van Gulpen en zoonen, 1798. [Opgenomen in: *Losse stukjes* (ongedateerd). GAT, bibliotheek, 4026].

Willigen, A. van der;
De recommandatiebrieven. Blijspel. Haarlem: J. van Walré en comp., 1800.

Willigen, A. van der;
Reize door Frankrijk, in gemeenzame brieven aan den uitgever. Haarlem: A. Loosjes Pz., 1805.
Willigen, A. van der;
Willem en Klaartje of de voorbeeldige pastoor. Zedelijk toneelstukje, met zang. Haarlem: A. Loosjes Pz., 1806.

Willigen, A. van der;
Parijs in den aanvang van de negentiende eeuw. Haarlem: A. Loosjes Pz., 1806-1807.

Willigen, A. van der;
'Verhandeling over de oorzaak van het gebrek aan uitmuntende historieschilders in ons land, en de middelen, geschikt tot derzelver vorming'. In: *Verhandelingen uitgegeven door Teyler's Tweede Genootschap. Zeventiende stuk, opgevend de redenen van het klein getal der Nederlandsche historieschilders, en de middelen om in dit gebrek te voorzien*. Haarlem: Johannes Jacobus Beets, 1809.

Willigen, A. van der;
Aanteekeningen op eene reize van Parijs naar Napels, door het Tirolsche en van daar door Zwitserland en langs den Rhijn terug naar Holland. Haarlem: A. Loosjes Pz., 1811-1813.

Willigen, A. van der;
Fragmenten van aanteekeningen betreffende Napoleon Buonaparte en zijne regering. Haarlem: A. Loosjes Pz., 1814.

Willigen, A. van der;
'Hartelijke Juich-toon voor onze Teedergeliefden en Dapperen Kroonprins'. [Opgenomen in: *Losse stukjes* (ongedateerd). GAT, bibliotheek, 4026].

Willigen, A. van der (= Hoogeveen);
'Het vaderland en de koning'; 'De verjaardag van Democriet'; 'Het lagchen'. In: *Democritische tafelliedjes*. Haarlem: Vincent Loosjes, 1822. p.10-12; p.21-23; p.55-57. ['Het lagchen' is ook opgenomen in: *Losse stukjes* (ongedateerd). GAT, bibliotheek, 4026].

Willigen, A. van der;
Aanteekeningen op een togtje door een gedeelte van Engeland, in het jaar 1823. Haarlem: Wed. A. Loosjes Pz., 1824.

Willigen, A. van der;
Aanteekeningen op een togtje door een gedeelte van Duitschland, in het jaar 1828. Haarlem: Wed. A. Loosjes Pz., 1829.

Willigen, A. van der;
De oude verliefde dichter alleen. Toneelstukje met zang. Haarlem: Wed. A. Loosjes Pz., 1836. [Ook opgenomen in: *Losse stukjes* (ongedateerd). GAT, bibliotheek, 4026].

Willigen Pz., A. van der;
'Nader bericht wegens A. van der Willigen en zijne geschriften'. In: *Kunst en letterbode*. 1841.

Woestenberg, Jan van;
Verhandeling over den invloed van den schouwburg op het zedenlyk karakter. Amsterdam: Johannes Allart, 1802.
Wijs, L.G. de;
Uit het dagboek van Adriaan van der Willigen. Drossaard in Tilburg 1795-1802. Tilburg: 1939.

SAMENVATTING

Adriaan van der Willigen (1766-1841) heeft tot op heden nog weinig belangstelling gewekt bij historici en historisch-letterkundigen. Naar mijn mening onterecht. Wellicht zal de recente opening van het archief van het Haarlemse kolderiek en dichtlievend genootschap Democriet, waarvan Van der Willigen werkend lid en gangmaker was, in deze situatie verandering brengen. Ik hoop dat ook dit onderzoek de nieuwsgierigheid zal wekken.

Van der Willigen was een vrolijk persoon en nauw betrokken bij de sociale, politieke en culturele ontwikkeling in zijn tijd. Hij was een exponent van het verlichtingsdenken rond 1800 in Nederland. Voor hem waren onbaatzuchtigheid in het streven naar optimaal welzijn van het vaderland en de mensheid in het algemeen, vrijheid van godsdienst, krachtig onderwijs en bevordering van kunsten en wetenschappen ter ontwikkeling van goede zeden en besef van verantwoordelijkheid voor de maatschappij, en economische ontwikkeling ter bestendiging van de welvaart, noodzakelijke voorwaarden om in vrijheid te kunnen leven. In het laatste decennium van de achttiende eeuw zag hij in de Bataafse omwenteling, die in 1795 een feit werd, de politieke garantie van deze voorwaarden, maar vreesde toen al een te grote Franse inmenging in nationale zaken.

Op filosofisch vlak was Rousseau in deze tijd zijn grote voorbeeld. Hij deelde diens uitgangspunt - zonder echter te vervallen in het extreme sentimentalisme zoals zich dat rond 1800 in Nederland manifesteerde - dat de gevoelsverfijning en de overeenstemming van het innerlijk met de harmonieuze wetten van de natuurstaat, de basis vormden voor kennis van de menselijk maatschappij.

In het begin van de jaren negentig van de achttiende eeuw vestigde Van der Willigen zich in Tilburg, in die tijd een wijkplaats voor patriotten. Hij keerde zich tegen de Franse gewelddadigheid tegen de Tilburgse bevolking, die zich al snel na de inval manifesteerde, en had doorlopend conflicten met de commissarissen van oorlog die onredelijke vorderingen aan Tilburg oplegden. Dit bezorgde hem een grote achting bij de Tilburgse bevolking en in juni 1795 werd hij voor het ambt van drossaard gekozen. Die functie vervulde hij tot 1802. De staatkundige veranderingen na de staatsgreep van 1801 noodzaakten hem zijn functie als drossaard neer te leggen. Napoleon, die in 1799 door een staatsgreep in Frankrijk aan de macht was gekomen, wilde in de Bataafse Republiek een nieuwe staatsregeling die de macht van het Vertegenwoordigend Lichaam zou beperken. Zo'n staatsregeling werd in 1801 op ondemocratische wijze doorgevoerd en Van der Willigen kon zich met die gang van zaken niet verenigen. Met zijn ontslag als drossaard nam hij afscheid van de Meierij.

Hij besloot zich te gaan toeleggen op de kunsten en wetenschappen en een lang gekoesterde wens om grote reizen te gaan reizen maken, eindelijk te vervullen. Gedurende die reizen had het buitenlands toneel zijn speciale aandacht.

Van 1802 tot 1805 verbleef Van der Willigen in Frankrijk en vestigde zich daarna in Haarlem. Hij vervulde geen politieke functies meer, maar hij was nog wel betrokken. In 1806 keerde hij zich openlijk tegen de aanstelling van Lodewijk Napoleon als koning van het Koninkrijk Holland. Na de inlijving van het Koninkrijk Holland bij Frankrijk in 1810 kreeg hij te maken met censuur. Zijn *Parijs in den aanvang van de negentiende eeuw* werd in beslag genomen en er werden passages geschrapt uit zijn *Aanteekeningen op eene reize van Parijs naar Napels [...]*. Mede door zijn persoonlijke ervaringen volkomen verbitterd over de Franse politiek, koos Van der Willigen na de val van Napoleon, voor het machtsherstel van de Oranjes.

Vanaf 1818 keerde hij zich in fellere bewoordingen tegen dweepzucht

uit protestants-christelijke hoek en het toenemend obscurantisme en de politieke macht van de Rooms-katholieken, met name van de Jesuïeten, die ook in de Zuidelijke Nederlanden begonnen op te spelen. Hetzelfde gold voor de adel, die zich graag in zijn oude rechten hersteld zag. Van der Willigen gruwde daarvan. Wat hem betrof was het adellijk stelsel van erfrechten volstrekt uit de tijd en behoorde politieke macht direct voort te vloeien uit iemands deugd en verdienste voor het vaderland.

In Haarlem had Van der Willigen meer mogelijkheden om zich met activiteiten op het culturele vlak bezig te houden, dan hij in Tilburg had gehad. Zoals velen in zijn tijd, was hij lid van diverse genootschappen. De gemeenschappelijke activiteit binnen de genootschappen was voor Van der Willigen op de eerste plaats belangrijk. Genootschappelijkheid was in zijn ogen een voorwaarde voor oefening in kennis en deugd, wat hij zag als middel tot zedelijke verheffing van de maatschappij.

Een specifieke rol in het aankweken van goede zeden zag Van der Willigen weggelegd voor het toneel. Met dat standpunt vertegenwoordigde hij een ontwikkeling in positieve richting die zich in het denken over toneel voltrok. Waar het toneelbedrijf in de tweede helft van de achttiende eeuw als zedenbedervend nog in een kwaad daglicht stond, zou rond 1800 een kentering merkbaar worden, waarbij meer en meer een in zedelijk opzicht opvoedende taak aan het toneel werd toegekend. In de stukken die Van der Willigen zelf schreef, maakte hij concreet wat hij met het toneel voor ogen had: hij hield zijn lezers en toeschouwers een op actuele Nederlandse politieke en morele vraagstukken toegepaste zedenspiegel voor, bij wijze van leerzaam vermaak.

Rond 1800 werd algemeen een verval geconstateerd in het nationale toneel en Van der Willigen vormde daarop geen uitzondering. Met de nodige voorzichtigheid kun je echter stellen dat hij daaruit een andere conclusie trok, dan de min of meer gevestigde toneelcritici. Als essentiële voorwaarde voor het herstel van het nationaal toneel zag hij de bevordering van de zedelijke toneeloefening, in elk bestaand en denkbaar organisatieverband, binnen alle lagen van de bevolking. Het lijkt erop dat in de gevestigde toneelkritiek de verbetering van het nationaal toneel noodzakelijk binnen de schouwburgen geplaatst werd, die daartoe een primaat moesten krijgen boven het toneel in genootschapsverband en de liefhebberijtonelen. Je zou kunnen zeggen dat Van der Willigen ter herstel van het nationaal toneel een beleid voorstond dat gericht was op democratisering, terwijl de gevestigde toneelkritiek de middelen tot herstel zocht in een hernieuwde aristocratisering van het toneel. Of er rond 1800 daadwerkelijk zulk een controverse bestond, zal nader onderzoek moeten uitwijzen.